

DELIBERATIVNO GRAĐANSTVO

Biblioteka
ARCUS

Za izdavače
Bora Babić, direktorka
Petar Bojanić, direktor

Recenzenti
Petar Bojanić
Ivan Mladenović
Đorđe Pavićević

© Akademska knjiga, Novi Sad, 2019.
© Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2019.

IRENA FIKET

DELIBERATIVNO GRAĐANSTVO

AKADEMSKA KNJIGA
NOVI SAD

INSTITUT ZA FILOZOFIJU I
DRUŠTVENU TEORIJU BEOGRAD

SADRŽAJ

Uvod	7
------------	---

POGLAVLJE 1

1. Deliberacija građanstva i model demokratije koji je na njoj zasnovan	17
1.1.1. <i>Demokratska deliberacija u teoriji</i>	24
1.1.2. <i>Demokratska deliberacija u empiriji</i>	29
1.1.3. <i>Grupne diskusije i politička komunikacija kao deliberacija</i>	36
1.1.4. <i>Deliberacija kao sistemski proces</i>	39
1.2. Deliberativne mini-javnosti unutar političkog konteksta: Slučaj Deliberativnog foruma u Torinu	42
1.2.1. <i>Identifikacija i uokviravanje (framing) teme deliberacije</i>	46
1.2.2. <i>Odabir učesnika i učesnica deliberacije</i>	56
1.2.3. <i>Deliberativne diskusije</i>	67

POGLAVLJE 2

2. Prošireno razumevanje i transformacija građanstva	75
2.1. Egzogeno razumevanje porekla političkih stavova i mišljenja (kako građanstvo formira, organizuje i menja političke stavove i mišljenja)	80

2.2. Endogeno (deliberativno) formiranje, organizacija i promena političkih stavova i mišljenja građanstva (kako deliberativno građanstvo formira, organizuje i menja političke stavove i mišljenja)	87
2.3. Istraživačke hipoteze, podaci, varijable, merenje	90
2.4. Verifikacija hipoteza	102
2.4.1. <i>Otvorenost stavova i deliberacija: kada su argumentacije i informacije heterogene</i>	103
2.4.2. <i>Otvorenost stavova i „deliberacija”: kada su argumentacije i informacije prevashodno jednostrane</i>	109
2.5. Diskusija	113

POGLAVLJE 3

3. Zaključna razmatranja	117
<i>Literatura</i>	127
<i>Aneks 1. Detaljan prikaz faza Deliberativnog foruma.</i>	137

UVOD

Da li bi trebalo ohrabriti građanstvo da se uključi u procese formulisanja političkih odluka? Ovo pitanje prožima moje dugogodišnje nastojanje da razumem i kritički promislím društveno-političke procese i ulogu građanstva u njima. Moja istraživanja i upoznavanje sa različitim pristupima ovoj temi nisu me, međutim, dovela do nekog jedinstvenog i sveobuhvatnog odgovora. Ali istraživanje zbog toga, zaključila sam, nije bilo ni uzaludno ni bez „rezultata”.

Osnovni cilj ove knjige nije, dakle, da nam ponudi jasne odgovore, već da nam omogući da bolje razumemo i sagledamo pitanja kroz još jednu moguću perspektivu. Budući da je deliberativni model demokratije osnovno polazište iz koga sam krenula u ovo promišljanje, ta je perspektiva obojena verovanjem koje opstaje i pored strogog pridržavanja naučne metode istraživanja: verovanjem u sposobnosti i kapacitete građanstva da svojim aktivnim učešćem u procesu formulisanja političkih odluka kvalitativno doprinese političkom životu zajednica.

Suštinu ovog rada zapravo predstavlja istraživanje i problematizovanje mogućnosti empirijske realizacije deliberativnih ideala, onakvih kakvim ih je postavila normativna teorija deliberativne demokratije. Stoga, moguće kritike deliberativnog modela i njegovih osnovnih teorijskih postavki koje bi mogle proizaći iz različitih teorijskih pristupa nisu predmet detaljnog razmatranja; akcenat je stavljen na mogućnost realizacije deliberativnih ideala unutar „deliberativnih mini-javnosti”, odnosno institucionalizovanih demokratskih arena koje se direktno pozivaju i oslanjaju na deliberativnu teoriju. Iako se u knjizi oslanjam

i na druge slučajeve, detaljno sam analizirala Deliberativni forum (*Deliberative Poll*), koji je realizovan u Torinu 2007. godine. Sva saznanja o deliberaciji imala sam takođe privilegiju da empirijski „proverim” tokom višegodišnjeg boravka u Italiji, u regiji Toskana, gde sam učestvovala u različitim fazama formulisanja, implementacije i evaluacije tada eksperimentalnog Zakona o građanskoj participaciji, koji je direktno inspirisan deliberativnim modelom demokratije.¹ Njegova primena omogućila mi je pristup političkim procesima koji su se odigrali kako unutar tako i izvan brojnih deliberativnih mini-javnosti koje je ovaj zakon promovisao. Zajedno sa pomenutim Deliberativnim forumom, ti neposredni uvidi su mi poslužili kao ilustrativni primeri problema koji se mogu javiti prilikom prevođenja deliberativne teorije u deliberativnu praksu.

Empirijski podaci koji su prikupljeni kroz Deliberativni forum u Torinu omogućili su mi da detaljno istražim i specifičnu tezu mog rada – mogućnost transformacije građanstva u deliberativno građanstvo, koje karakteriše sposobnost proširenog razumevanja (*enlarged mentality*), koje se definiše kao specifična društveno-politička sposobnost da se mišljenje formira uzimajući u obzir mišljenja drugih. U skladu sa tom specifičnom tezom, teorijsko promišljanje deliberativnih kapaciteta i sposobnosti građanstva sam razvijala uzimajući u obzir studije u čijem su fokusu formiranje i promena mišljenja i stavova građanstva o temama od javnog značaja. Iz takve orijentacije istraživanja verujem da je jasno zašto tema mog rada nije mogla biti preispitivanje normative validnosti deliberativne perspektive građanskog učestvovanja, i to ne zato što deliberativna postavka ne može da se dovede u pitanje teorijskim argumentima, već zato što se u ovoj studiji pre svega rukovodim istraživačkim interesom koji je usmeren na otkrivanje mogućnosti ostvarenja deliberativne transformacije građanstva, na način na koji ga je definisala deliberativna teorija.

¹ Pored toga, pružena mi je mogućnost da znanja koja sam postepeno sticala dodatno obogatim učešćem u implementaciji i koordinisanjem master programa *Projektovanje deliberativnih procesa*, namenjenom prevashodno zaposlenima u javnim institucijama regije Toskana.

Šire gledano, dakle, fokus rada je pre svega na kapacitetima građanstva da svojim učešćem značajno doprinese kvalitetu demokratije, na ulozu koje građanstvo ima unutar demokratskih oblika uređenja, koja pretpostavljaju, kao što znamo, ne samo postojanje i interakciju različitih institucionalnih mehanizama, već i specifičnih zahteva koji se postavljaju pred građanstvo. Da bi demokratija funkcionisala, njeni građani i građanke moraju biti informisani, kompetentni i zainteresovani za politički život zajednice kojoj pripadaju, moraju biti aktivni, bar u nekoj minimalnoj formi – kao što je učestvovanje u izboru političkih predstavnika, ali i tolerantni prema pluralitetu mišljenja koja postoje unutar te političke zajednice.

Danas se, međutim, demokratije u praksi suočavaju sa činjenicom da je građanstvo sve nezainteresovanije, sve neaktivnije i sve se manje prepoznaje u odlukama koje donose njegovi politički predstavnici (Crozier, Huntington i Watanuki, 1975; Crouch, 2004; Dalton, 2004). Skorija istraživanja ukazuju i na sve rasprostranjeniju polarizaciju građanstva i uvećanje netolerantnosti prema drugačijem unutar savremenih demokratija (McCoy, J. et al., 2018). Iako su mišljenja o tome u kojoj meri danas zbog svega toga možemo da govorimo o krizi demokratije i dalje podeljenja, čini se da postoji saglasnost oko toga da se sve manje ispoljava ona „suština” građanstva koja ga (u skladu sa republikanskom vizijom) zamišlja kao subjekta koji ima određene dužnosti prema političkoj zajednici. Liberalne demokratije su zapale u začarani krug u kome se građanstvo oseća nedovoljno uvaženo, zbog čega se povlači iz javne sfere, a to zauzvat proizvodi jednu oslabljenu demokratiju nedovoljno legitimnih političkih odluka, u kojoj se građanstvo sve manje prepoznaje.²

U Srbiji je nezadovoljstvo građanstva političkim procesima – ali istovremeno i njihova pasivnost – dobilo tolike razmere da se slobodno može govoriti o skoro potpunom povlačenju građanstva iz javne sfere

² Iako se legitimnost političkih odluka kroz različite pristupe demokratiji definiše na različite načine, neophodnost da građanstvo na neki način može uticati na političke odluke koje na njega utiču neizostavni je element shvatanja demokratske legitimnosti.

(Pudar Draško et al., 2019). Ovo odsustvo građana i građanki u javnom životu sopstvene zajednice uslovljeno je objektivno „defektnom” demokratijom u kojoj većina demokratskih institucija suštinski ne funkcioniše (iako formalne strukture i mehanizmi demokratskih institucija postoje), ali i subjektivnim faktorima: kako nepoznavanjem drugih mogućnosti građanske participacije osim partijskog delovanja (koje okupira sve sfere društveno-političkog života), tako i potpunim nepoverenjem u sopstvene političke kapacitete i kompetentnosti (Fiket, et al., 2017).

Moje interesovanje za deliberativni model demokratije proizlazi iz toga što je taj model zapravo često predlagan kao odgovor na gore navedene probleme. Zastupnici i zastupnice deliberativnog modela tvrde da ako uključimo građanstvo u autentične oblike javne deliberacije, ono će ne samo doprineti legitimitetu i kvalitetu političkih odluka, već će i biti podstaknuto da se više, i na kvalitetniji način, uključi u različite forme političkog života. Osnovna hipoteza teoretičara i teoretičarki deliberativne demokratije jeste, dakle, da će građanstvo kroz učešće u deliberaciji postati kompetentnije, zainteresovanije i tolerantnije, a na taj način politički efikasnije (politički osnaženo) i aktivnije. Verovanje da deliberativni proces na određen način *transformiše* građanstvo u „idealno” građanstvo demokratije jeste fundamentalni princip na kome se zasniva misao o deliberativnoj demokratiji. Taj princip se može pronaći kako u teorijskim i empirijskim pristupima, tako i u sferi praktične politike. S druge strane, u literaturi o demokratiji i političkom ponašanju građanstva ne postoji konsenzus oko same ideje da građanstvo može da se transformiše u kompetentno demokratsko građanstvo.

Studije u čijem je fokusu formiranje i promena mišljenja i stavova građanstva o temama od javnog značaja, pokazale su, kroz dugu tradiciju teorijskih i sistematskih empirijskih uvida, da su karakteristike građanstva daleko od idealnih. Nakon više od pedeset godina istraživanja, dominantna teza ostala je uglavnom pesimistična: građanstvo je, u empirijskoj realnosti, nedovoljno zainteresovano, nedovoljno ili loše informisano, manifestuje stavove koje zapravo nema (*non-attitudes*),

formira mišljenja o javnim pitanjima na nekonzistentan način i menja ih uglavnom nepredvidivo, te se neretko govori o nasumičnim promenama stavova i mišljenja (Converse, 1964; Zaller, 1992). Zbog takvih karakteristika građanstvo se smatra fundamentalno nesposobnim da doprinese debati o pitanjima od javnog značaja. Na drugoj strani kontinuuma političkog ponašanja nalaze se elite: kompetentne, informisane, zainteresovane. One formiraju mišljenja na konzistentan način i poseduju – isključivo one – sve attribute koje bi idealan građanin ili idealna građanka demokratije morali posedovati. Jedna ovako pesimistična slika građanstva ima značajne posledice na vizije funkcionisanja demokratije: ako građanstvo nije sposobno da na kompetentan način doprinese javnoj debati, onda bi bilo bolje uopšte ga ne uključivati. Tako je i rođena ideja koja dominira elitističkim pristupom demokratiji (Schumpeter, 1977; Sartori, 1975). Ona podrazumeva da bi bilo najbolje da se demokratija pre svega zasnjuje na kompeticiji elita, a da se uloga građanstva svede na povremene izbore predstavnika iz redova elita kao i, u slučaju nezadovoljstva njihovim ponašanjem, njihov opoziv. Ograničavanje mogućnosti delanja građanstva nije, na žalost, teza koja je napuštena. Nekompetentnost građanstva, koja se danas na problematičan način manifestuje kroz polarizaciju društava i uspostavljanje „demokratskim” putem izabranih, desničarsko-populističkih režima širom sveta dovodi, zapravo, do ponovnog vrednovanja epistokratskih modela uređenja društva i države (Brennan, 2016).

Za nas je, međutim, ovde značajno da je moguće povezati deliberativni (participativni) i elitistički pristup. Pre svega, važno je podvući da deliberativni pristup nastaje i razvija se upravo kao odgovor na kritiku građanstva kao nedovoljno kompetentnog da učestvuje u političkom životu zajednice. Kada bi se, tvrde zastupnici i zastupnice ovog pristupa, građanima i građankama dala mogućnost da učestvuju u javnoj deliberaciji o pitanjima od javnog značaja, oni bi se transformisali u idealne građane i građanke, aktere i akterke društveno političkog života koji bi mogli da zadovolje sve one zahteve koje pred njih postavlja jedan demokratski sistem. Drugo, suštinske karakteristike idealnog

građanstva su na prvi pogled u oba pristupa veoma slične, osim kada je reč o njegovom poreklu tj. procesu putem kog se ono formira.

Dok različiti elitistički pristupi demokratiji i pesimistička viđenja demokratskih kapaciteta građanstva formiranje stavova i preferencija građanstva posmatraju kao egzogene procese koji se odigravaju van političke sfere diskusije i dijaloga, osnovna teza deliberativnih pristupa demokratiji je da se mišljenja i stavovi građana i građanki formiraju i transformišu u toku deliberativnog procesa koji je, ili bi morao da bude, sastavni deo demokratskog sistema. Transformacija preferencija i stavova građanstva se zbog toga ne može smatrati proizvodnom nelogičnog i nasumičnog procesa, već je u funkciji učenja novih informacija i novih argumenata tokom deliberacije. Ovaj model se zasniva na veri u *logos*, refleksivnost i komunikativni akt, koji doprinose kako razumevanju drugačijih, tako i sopstvenih mišljenja i formiranju kompetentnih i relevantnih političkih stavova (Habermas, 1991). Deliberativno građanstvo je, dakle, ono koje je sposobno da se transformiše, tj. formira mišljenja i stavove na način na koji od njih to „zahteva” demokratsko društvo. Takav proces deliberativne transformacije građanstva, teorijske pretpostavke i empirijski uvidi u uslove i mogućnosti ostvarenja takve transformacije, kao i njeni konkretni rezultati, osnovni su istraživački fokus ovog rada. Konceptu proširenog razumevanja se pritom pridaje poseban značaj za shvatanje procesa deliberativne transformacije građanstva.

Taj koncept je dosad bio korišćen i elaboriran isključivo u teorijskim promišljanjima deliberacije, pa bi se doprinosom ove studije mogli smatrati njegova operacionalizacija i empirijsko ispitivanje njegovog potencijala – u skladu sa ključnim uverenjem kojim sam se rukovodila: uverenjem da je neophodan skladan odnos između teorije i empirije i da je poželjno osnažiti njihovu međuzavisnost.

Ova knjiga, dakle, predstavlja pokušaj da se, kako teorijski tako i empirijski, problematizuje i istraži koncept građanstva unutar deliberativne demokratije i time približi, na naučnim uvidima zasnovan odgovor na donekle modifikovano pitanje postavljeno na početku: *Da li bi građanstvo trebalo da bude ohrabreno i osnaženo da učestvuje*

u deliberativnom formulisanju političkih odluka i koje su prednosti takvog učešća? Pri traženju odgovora na ovo pitanje otvorio se niz drugih pitanja, od kojih je možda najrelevantnije ono koje se odnosi na izazove implementacije teorijskog deliberativnog modela demokratije u njegove praktične forme. Naglasak čitavim tokom teksta ostaje, naravno, na ulozi građanstva, ali se ne samo posredno nego i odvojeno razmatraju i okolna pitanja: šta je deliberativna demokratija i šta je razlikuje od drugih modela demokratije?; kakav je odnos teorijskog modela deliberativne demokratije i njenih različitih modaliteta primene?; koje su to specifičnosti transformativnog procesa formiranja deliberativnog građanstva?; može li građanstvo da razvije kapacitete da promišlja društveno-političke probleme iz različitih perspektiva i razvije prošireno razumevanje?

Pokušaji da se odgovori na neka od ovih pitanja već uveliko postoje – doduše izvan domaće naučne scene – ali se čini da prizma, dakle deliberativno građanstvo, iz koje se ona posmatraju predstavlja novinu. Pored toga, uverena sam da empirijski deo rada predstavlja originalan naučni doprinos istraživanju teze o mogućnosti transformacije građanstva u deliberativno građanstvo, sposobno da sagleda društveno-politička pitanja iz različitih perspektiva i razvije sposobnost proširenog razumevanja.

Knjiga predstavlja rezultat desetogodišnjih napora da se teme povezane sa deliberativnim građanstvom sveobuhvatno analitički obrade. Rezultate do kojih sam došla imala sam prilike da podelim sa brojnim kolegama i kolegicama iz ove oblasti istraživanja, da o njima diskutujem i dodatno ih naučno obogatim kroz brojne seminare i konferencije. Zbog toga će delovi rada neminovno uključivati promišljanje rezultata koje sam već negde predstavila ili objavila.

Knjiga je strukturirana u tri poglavlja. U prvom poglavlju, *Deliberacija građanstva i na njoj zasnovan model demokratije*, predstavljen je pregled osnovnih postavki deliberativnog pristupa demokratiji, sagledanog kroz tri faze razvoja: teorijsku, empirijsku i sistemsku. Pored deliberativnog pristupa, osvrnula sam se i na one empirijske studije – usredsređene na pitanja političke komunikacije i grupne dinamike

– koje su dale značajan doprinos razumevanju mogućnosti deliberativne transformacije građanstva. Drugi deo ovog poglavlja, *Deliberativne mini-javnosti unutar političkog konteksta: slučaj Deliberativnog foruma u Torinu*, posvećen je detaljnom opisu i analizi deliberativne mini-javnosti koja je proizvela empirijske podatke za specifičnu hipotezu istraženu u drugom poglavlju. Najznačajnije faze Deliberativnog foruma pojedinačno su analizirane kako bi se omogućilo njihovo promišljanje iz perspektive deliberativnih normativnih ideala. Zbog toga je drugi deo prvog poglavlja podeljen u potpoglavlja: *identifikacija i uokviravanje (framing) teme deliberacije, odabir učesnika i učesnica deliberacije i deliberativne diskusije*. Trudila sam se, takođe, da pri analizi Deliberativnog foruma promišljam i one aspekte koji se kod ovog specifičnog analiziranog slučaja nisu pokazali kao posebno problematični, ali su se na nekim drugim empirijskim slučajevima pokazali ili bi se mogli pokazati kao takvi, kada bi ih posmatrali iz perspektive deliberativne teorije. Cilj izlaženja izvan podataka koje je ponudio specifičan analiziran slučaj jeste da ponudim zainteresovanim čitaocima i čitateljicama neku vrstu vodiča za implementaciju deliberativnih mini-javnosti i skrenem pažnju na one aspekte koji se u realnom političkom kontekstu mogu pokazati kao izazovni. Ovaj deo knjige, dakle, pored toga što teži da unapredi razumevanje procesa deliberacije može imati i praktičnu vrednost za sve one koji su zainteresovani za implementaciju deliberativnih procedura.

Drugo poglavlje, *Prošireno razumevanje i transformacija građanstva*, posvećeno je teorijskoj konceptualizaciji i iz nje izvedenoj empirijskoj operacionalizaciji fenomena proširenog razumevanja, koji je proizvod deliberativne transformacije. Poglavlje započinje pregledom najznačajnijih studija koje se bave formiranjem, organizacijom i promenom političkih stavova i preferencija. Te studije sugerišu da je građanstvo, nasuprot elita, loše informisano i slabo zainteresovano za pitanja od javnog značaja, da usled toga strukturira i menja političke stavove na nekonzistentan i nestabilan način, te da nije sposobno da na kvalitetan način učestvuje u političkom životu. Saznanja ovih studija dalje se u tekstu promišljaju kroz deliberativnu, pre svega teorijsku,

perspektivu o strukturisanju i formiranju stavova. Tako se ideja o poželjnosti konzistentnosti i postojanosti političkih stavova i preferencija građanstva, koja dominira studijama koje pripadaju ovoj tradiciji političke, socijalne i kognitivne psihologije i političke nauke dovodi u pitanje na osnovu promišljanja deliberativnog pristupa formiranju stavova i političkih preferencija. Zastupnici i zastupnice deliberativnog pristupa vide idealno građanstvo kao „građanstvo proširenog razumevanja”, jednog specifičnog vida tolerantnosti koja se reflektuje i u načinu na koji ono organizuje i menja mišljenja i stavove. Takvo građanstvo je sposobno da razume da postoje različite vizije jednog određenog javnog pitanja ili problema, vizije jednako vredne razmatranja, ali i da napravi prostor da takve argumentacije i informacije, različite od onih od kojih je pošlo, inkorporira u vlastiti sistem stavova i verovanja. Iz toga proizlazi da deliberativno građanstvo ne sledi neku jasno razgraničenu, određenu i predvidljivu ideološko-vrednosnu liniju koja bi omogućila formiranje konzistentnih stavova, već je otvoreno za različite argumente, poštuje i priznaje im legitimitet i na taj način razvija sopstvenu sposobnost proširenog razumevanja.

Kroz debatu ova dva pristupa pokazujem da konzistentnost stavova – koja je unutar tradicije istraživanja političkog ponašanja iz perspektive socijalne i kognitivne psihologije dovedena u neraskidivu vezu sa političkom kompetentnošću – ne mora biti karakteristika idealnog deliberativnog građanstva. Nasuprot strukturi mišljenja i stavova organizovane na predvidiv i konzistentan način, dakle statičkog modela, ističe se značaj transformativnog modela, koji se zasniva na procesu formiranja mišljenja i stavova koji se odigrava tokom učenja, diskusije, konfrontiranja i refleksije (deliberacije). Mogućnost razvoja proširenog razumevanja kroz transformativni proces deliberacije, do sada isključivo teorijski razrađena, u drugom delu drugog poglavlja empirijski je istražena, oslanjajući se upravo na saznanja studija o formiranju i promeni političkih stavova i mišljenja. U završnom, zaključnom poglavlju sumiraću glavne rezultate i osvrnuti se na njihovu relevantnost.

POGLAVLJE 1

1. Deliberacija građanstva i model demokratije koji je na njoj zasnovan

Do ponovnog buđenja interesa za javnu deliberaciju dolazi devedesetih godina 20. veka. Savremena dešavanja u društvima, kako razvijenih tako i nerazvijenih ili defektnih demokratija, dovela su do toga da se u njoj vidi lek za „političko kvarenje” demokratije (Rossi, 1997; Shapiro, 1999; Williams i Matheny, 1995; Witte, 1980; Wright, 1992). Pre 1990. godine, termin deliberativna demokratija korišćen je veoma retko. Ovaj termin je prvi put jasno definisao Džozef Beset (Joseph M. Bessette) 1980. godine u svom eseju „Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government”, koji je kasnije elaboriran u eseju „The Mild Voice of Reason” (1994). Od tada se ovaj termin sve češće koristi među istraživačicama i istraživačima demokratije, od kojih i dan danas najcitiraniji ostaje Jürgen Habermas (Jürgen Habermas). U njegovom pristupu se deliberativni model demokratije naziva i *diskurzivna demokratija*, koja se temelji na principima kao što su vera u *logos*, komunikativni akt i reflektivnost. Ističući značaj deliberativne procedure kao najadekvatnijeg načina za donošenje političkih odluka, Habermas insistira na značaju kapaciteta i prava građanstva da promeni svoje inicijalne preferencije i stavove, kako bi konstruisali *konsenzus u neslaganju* (slaganje u neslaganju), postavljajući na taj način temelje tezi, koja leži i u osnovi ovog rada, o demokratskim potencijalima građanstva. Ovakvo shvatanje je prihvaćeno i dalje intenzivno razvijano, da bi devedesetih godina teorija

demokratije doživela ono što se označava kao *deliberativni preokret* (Dryzek, 2000). Ovaj period označava početak prve faze intenzivnog izučavanja deliberacije koju snažno određuje disciplinarni pristup političke filozofije (Mansbridge et al., 2012). Teza po kojoj diskusija i deliberacija među građanstvom doprinose epistemički kvalitetnijim i demokratski legitimnijim političkim odlukama, dok istovremeno ima pozitivne efekte na građanstvo koje je u deliberaciju uključeno, stara je koliko i sama ideja o demokratiji.

Namera ovog rada je da pokuša, pre svega, da razume potencijalni doprinos deliberativnog modela savremenim društveno-političkim procesima, da iskuša mogućnost i doseg njegove primene. Iz tog razloga, istorijski razvoj ideje o deliberativnoj demokratiji koji se odigrava pre devedesetih godina dvadesetog veka, neće ovde biti detaljno razmatran. Pored toga što je fokus ovog rada na promišljanju primene deliberativne demokratije unutar konteksta savremenih društava, još jedan važan razlog za ovakvu odluku je zapravo to što se različiti fenomeni koji se mogu dovesti u vezu sa javnom deliberacijom i deliberativnom demokratijom, a o čijem se značaju pisalo i promišljalo i pre devedesetih godina, ipak ne mogu sa preciznošću svesti na fenomen deliberacije. Kao što će se videti na narednim stranicama, konceptualna nejasnoća u vezi sa deliberativnim modelom demokratije, kao i samim fenomenom deliberacije, već predstavlja veliki istraživački izazov za nekoga ko je zainteresovan kako za teorijske, tako i za empirijske aspekte ovog fenomena.

Zahtevi za proširivanjem mogućnosti učestvovanja građanstva u deliberaciji o političkim pitanjima, danas su sve češći i sve glasniji i dolaze ne samo od onih koji politiku teorijski izučavaju, već i od onih koji politiku praktikuju. Ali, iako se empirijski model deliberativne demokratije razvio inspirišući se direktno teorijskim refleksijama o javnoj sferi, kao komunikativnom prostoru unutar kog se mišljenje građanstva formira putem procesa konfrontacije i dijaloga, normativni diskurs teoretičara deliberativne demokratije ostaje i dalje previše kompleksan i nedovoljno precizan, te samim tim i nedovoljno sklon operacionalizaciji teorijskog modela u praktične forme deliberativne

politike. Na ovaj problem ću se često vraćati u tekstu. Izučavanje odnosa između teorije i empirije, te zalaganje za osnaživanje njihove komunikacije, predstavlja jedan od prioriteta ovog rada.

U poglavlju koje sledi biće predstavljeni najvažniji uvidi iz naučnih studija koje stavljaju istraživački fokus na problematiku javne deliberacije i razumevanje ovog fenomena. Sledeći doprinos koji su dali Parkinson (Parkinson) i Mensbridž (Mansbridge) (Parkinson i Mansbridge, 2012), razvoj naučne misli o deliberaciji u mom radu biće posmatran kroz tri faze koje se mogu nazvati teorijska, empirijska i sistemska. Ali, pre nego što se upustim u pregled naučnih doprinosa, smatram da je veoma važno istaći da se deliberativni preokret događa prevashodno pod uticajem dve grupe faktora.

Prvu grupu predstavlja rastuće razočarenje u elektoralne politike, praćeno opadanjem participacije i interesa za demokratske institucije i progresivno udaljavanje građanstva od javne sfere (Crouch, 2004; Dalton, 2004; McNamara, 2002; Scharpf, 1999). Ovakvo udaljavanje građanstva od tradicionalnih institucija demokratije posmatrano je kao rezultat nesklada između očekivanja građanstva od sopstvenih političkih predstavnika i nezadovoljstva koje se rađa kada njihovi zahtevi ne bivaju zadovoljeni. Sve veći broj naučnika i naučnica, bez obzira na usvojen pristup, identifikuje korene ovog problema u ograničenjima koja su inherentna samoj reprezentativnoj demokratiji, koja nije u stanju da zadovolji potrebe građanstva (Köchler, 1987; Rosenthal, 1998). Smatrajući, dakle, model participacije koji je predviđen reprezentativnom, ali i direktnom demokratijom nezadovoljavajućim, ovi pristupi predlažu veću i kvalitativno drugačiju uključenost građanstva u procese političkog odlučivanja, što čini i osnov modela demokratije za koji se zalažu (Habermas, 1996 i 1997; Cohen, 1997; Benhabib, 1996).

U isto vreme, deliberativni pristupi se rađaju i kao odgovor na istraživanja i promišljanja koja još od četrdesetih godina inspirišu političku i društvenu nauku, a koji ukazuju na nesposobnost građanstva da vrši aktivnu demokratsku ulogu u javnom životu političkih zajednica (Converse, 1964; Zaller, 1992).

U ovom poglavlju nisu detaljno obrađena pesimistička viđenja prirode građanstva koja su pomenuta u uvodu. Pregled naučnih doprinosa o procesu formiranja političkih mišljenja i stavova na kojima se zasnivaju ove pesimističke teze biće detaljnije izložen u drugom poglavlju, ali je bilo neophodno pomenuti ih i ovde, s obzirom da je uticaj ovih studija na promišljanja uloge građanstva u demokratiji više nego značajan.

Pored ova dva razloga koja su prevashodno motivisala istraživače i istraživačice demokratije da razvijaju deliberativni model, moj specifičan istraživački interes, usko povezan sa prethodnim, takođe je motivisan uviđanjem sve veće rasprostranjenosti fenomena polarizacije građanstva unutar savremenih društava, tj. stanja u kojem se raznolikost i pluralitet društva sve više, i sve češće, svodi na dve suprotstavljene dimenzije. Pojednostavljeno predstavljanje perspektiva i redukovanje kompleksnosti interesa i vrednosti koje postoje u društvu na jednostavne dimenzije, dovodi do toga da građanstvo razumeva i promišlja društvene fenomene u jednostavnim terminima, koji se prevode u konačnu podelu društva na *nas* i *njih* (McCoy, J. et al., 2018). Ovakva polarizacija, koja onemogućava debatu između dve suprotstavljene strane, čini demokratije ranjivim i podložnim populizmu. Na narednim stranicama fokusiraću se, dakle, na razumevanje procesa deliberacije unutar konceptulanog okvira deliberativne demokratije, procesa čija se relevantnost ogleđa u potencijalu za prevazilaženje pesimističkih teza o prirodi građanstva i „osvežavanju” demokratske teorije novim idejama.

Kako bi bilo jasnije gde se deliberativni model pozicionira unutar teorijskih pristupa demokratiji, korisno je razdvojiti dva suprotstavljena idealna modela demokratije. Prvi se zasniva na principu agregacije političkih preferencija i teži da pronade ravnotežu između participacije građanstva unutar javne sfere, zaštite prava, slobode, pluralizma i upravljanja (Warren, 1992). Ova perspektiva kreće od nekoliko empirijskih pretpostavki – da je građanstvo loše informisano i malo zainteresovano za društveno-politička pitanja i zato nedovoljno kompetentno da aktivno učestvuje u političkom životu (Schumpeter,

1977; Sartori, 1957). Razumevanje uloge građanstva unutar ovog modela proizlazi iz liberalne tradicije, u kojoj se građanstvo prevashodno određuje na osnovu prava (negativnih sloboda) koje ono uživa u odnosu na institucije i druge članove političke zajednice. U okviru ovog modela, upravo zbog ovakvih pretpostavki, građanstvo ima prvenstveno pasivan status; ono bira svoje predstavnike i na njih prebacuje pravo da umesto njega donosi odluke (Kymlicka, 2002). Drugi idealni model demokratije proističe iz republikanske tradicije i obuhvata participativni, deliberativni i agonistički model demokratije i od građanstva zahteva aktivni status (Tinnevelt, 2011). Iako se danas najčešće govori kako je ova podela prevaziđena (Macedo i Tamir, 2002), dva suštinski različita modela građanstva mogu se i dalje detektovati unutar studija koje se ovom temom bave.

Agregativni model demokratije i viđenje građanstva u skladu sa tim modelom je, dakle, uvek bio, unutar teorijske diskusije, suprotstavljen participativnoj i deliberativnoj perspektivi (Bobbio 1984; Dahl, 1956; Dryzek, 1990), koja uzroke problema modernih demokratija vidi upravo u ograničenoj participaciji građanstva. Oni koji zastupaju tezu o neophodnosti većeg uključivanja građanstva u politički život zajednice, veruju u transformativnu moć javne deliberacije i participacije. Iskustva koja se stiču kroz učestvovanje u diskusijama o temama od javnog značaja, transformišu građanstvo u „idealno” građanstvo, bez kog legitimne političke odluke ne mogu da se formulišu, a sama demokratija ne može da se ostvari. Takođe mi se čini neophodnim naglasiti da se deliberativna demokratija ne podudara sa participativnom ili direktnom demokratijom, iako se veoma često, u javnim diskursima onih koji se bave politikom, ovi termini izjednačavaju. I pored toga što se sva tri modela demokratije pozicioniraju unutar istog teorijskog pravca i predlažu otvaranje procesa odlučivanja za građanstvo, tj. uključivanje svih onih kojih se odluka tiče, razlike među njima su veoma značajne.

Direktna demokratija se poziva na stereotip atinske agore i kao osnovni princip vidi direktno ispoljavanje moći i suvereniteta građanstva. Medijacija između građanstva i njegovog suvereniteta i političke

moći je u ovom obliku demokratije neprihvatljiva. Referendumi, predlozi zakona od strane građanstva, različite institucije za opoziv političkih predstavnika – samo su neki od primera institucija direktne demokratije. Participativna demokratija, dakle, odbija mogućnost reprezentacije i ističe značaj aktivnog građanstva, kako za društveno-političke zajednice uopšte, tako i za samo građanstvo koje isključivo kroz učestvovanje u političkim procesima može da ostvari i razvije sopstvene građanske vrline (Pateman, 1970; Barber, 1984). U empirijskom smislu, ovaj model demokratije se usko vezuje za društvene pokrete ili slobodna udruženja građana i građanki, ali se intenzivno koristi kako bi se ukazalo na društvene pokrete koji kritikuju negativne aspekte globalizacijskih procesa, a koji se ogledaju u udaljavanju moći odlučivanja od građanstva. Participativna demokratija, dakle, u današnjoj političkoj realnosti, uzima oblik *demokratije odozdo* (*bottom-up democracy*) i stavlja fokus na (međusobno povezane) lokalne zajednice i mogućnost konstituisanja novog antagonističkog političkog subjekta kom je omogućeno da direktno utiče na formulisanje političkih odluka. Ako uzmemo u obzir ono što je gore rečeno, deliberativni model demokratije zaista predstavlja jednu vrstu participativne demokratije (Pelizzoni, 2005), ali za razliku od nje zahteva, kao svoj neizostavni element, zajedničku diskusiju i refleksiju o pitanjima o kojima se odlučuje. Za razliku od direktnog i participativnog modela, ovaj model, dakle, definiše i sam *način* na koji se učestvuje u političkom životu (Bobbio i Pomatto, 2007). Učestvovanje u referendumu, na primer, svakako predstavlja jedan od načina na koji se ostvaruje kako direktna, tako i participativna demokratija, ali ne i deliberativna demokratija, s obzirom da se sam proces deliberacije ne odigrava unutar institucije referenduma. Ono što predstavlja ključni aspekt deliberativne demokratije koji izostaje i u participativnoj i u direktnoj demokratiji, odnosi se na njen *transformativni karakter*. Dakle, osnovna razlika između pomenutih modela demokratije jeste što se i direktni i participativni model mogu i dalje podvesti pod agregativni model, koji predviđa da se, u krajnjoj liniji, sabiraju već formirane političke preferencije građanstva, dok deliberativni model

političke preferencije građanstva ne vidi kao egzogene, već kao podložne procesu transformacije koja se odigrava tokom procesa deliberacije sa ostalim pripadnicima i pripadnicama političke zajednice. Deliberativni model demokratije razvija, dakle, jednu viziju demokratije, suprostavljajući je liberalno-individualističkoj, koja u fokus stavlja *diskusiju* (Chambers, 2003) i odgovornost prema *zajedničkom dobru* (interesu) i fokusira se na komunikaciju i procese formiranja promišljenih političkih preferencija koje prethode glasanju. Razvijajući se unutar republikanske misli o demokratiji, ovaj model polazi od ideje po kojoj se politička moć nalazi u narodu, koji je shvaćen kao kolektivno telo jednakih i slobodnih građana i građanki, čije se individualne preferencije unutar javne sfere formiraju i transformišu u kolektivne (Rawls, 1971). Politička odluka može biti legitimna samo ukoliko oni na koje ta odluka utiče mogu da je opravdaju i argumentuju, a ne pasivno prihvate bez poznavanja i razumevanja argumenata koji stoje u njenoj osnovi, kako to inače biva u procesima odlučivanja unutar reprezentativnih demokratija, u kojima se diskusija o javnim odlukama odvija između elita, a odluke donose bez konsultacija sa građanstvom. Deliberativni model ne isključuje glasanje, s obzirom da je zamišljen tako da može biti integrisan unutar agregativnog modela, ali je osnov legitimiteta političkih odluka značajno drugačiji. Iako se zastupnici deliberativne demokratije razlikuju u tome koliko i na koji način kritikuju institucije reprezentativne demokratije, deliberativni model, dakle, nije zamišljen kao potpuna alternativa reprezentativnoj demokratiji, već kao dopuna za njeno produbljivanje i proširenje.

Na ovom mestu je neophodno vratiti se prvoj fazi (osnovama) izučavanja deliberacije, kako bi se bolje razumelo šta ona jeste, a šta nije, kao i pod kakvim uticajem se razvijala.

1.1.1. Demokratska deliberacija u teoriji

Zarad lakšeg i preglednijeg izlaganja ove široke oblasti koja se bavi (idealnom) deliberacijom, smatrala sam da je korisno na početku ponuditi klasifikaciju karakteristika koju ističe većina teoretičara prve faze razvoja izučavanja deliberacije. Klasifikacija koja sledi neminovno će zanemariti razlike koje postoje između mnogih pristupa i fokusiraće se samo na one karakteristike oko kojih je većina ovih teoretičara saglasna.

Deliberacija se zasniva na uključivanju svih onih na koje će data (politička) odluka uticati

Svima onima koji su zainteresovani za neko društveno pitanje mora biti omogućeno da učestvuju u javnoj debati koja utiče na odluku u vezi sa tim pitanjem (Habermas, 1996). Odluka se može smatrati legitimnom samo ako se sva mišljenja, interesi i stavovi u vezi sa tim pitanjem reflektuju u procesu njenog donošenja (Young, 2000). Zastupnici i zatupnice deliberativne demokratije polaze od kritike strategija direktnog konsultovanja građanstva, koje se koriste za dostizanje inkluzivnosti unutar savremenih demokratija. Referendum, kao i ostale forme direktne participacije građanstva, koje svima daju jednaku šansu da učestvuju u formiranju političke, binarno definisane odluke, ne dozvoljavaju građanstvu da bude informisano i da iskaže racionalne, ponderisane i reflektivne političke stavove (Fishkin, 1996).

Inkluzivnost unutar teorije deliberativne demokratije nije konceptualizovana kao zahtev da svi članovi političke zajednice budu u fizičkom smislu uključeni u proces donošenja političkih odluka, već se insistira na uključivanju svih interesa i stavova na određenu temu. Ona, dakle, ne odbacuje mogućnost reprezentacije, ali se zasniva na drugačijim principima od onih koji su u osnovi reprezentativne demokratije. Deliberacija između različitih stavova i interesa omogućava formiranje stavova koji reflektuju različite pozicije (Knight i Johnson, 1994). Akcenat na ovakvom shvatanju jednakosti i inkluzivnosti čini

deliberativan model posebno adekvatnim za zaštitu interesa manjina koji bi, iz praktičnih razloga, mogli biti nedovoljno zastupljeni u direktnim oblicima konsultacije građanstva (Benhabib, 2005).

Deliberacija se bazira na procesu komunikacije i dijaloga koji se shvata kao racionalni i informativni proces

Proces „komunikativne akcije”, od koje se sastoji deliberacija, podrazumeva istinsko zajedničko razumevanje učesnika i učesnica deliberacije i konstrukciju zajedničkog interesa. Građanstvo koje opisuju zastupnici i zastupnice deliberativne demokratije poseduje kapacitete da se angažuje u dijalogu i komunikaciji tokom kojih stiče nova znanja o drugačijim argumentima na temu o kojoj se diskutuje, te inspirisano vrednostima racionalnosti i nepristrasnosti, vrši preformulaciju sopstvenih argumenata i stavova, koji onda postaju racionalniji, sveobuhvatniji i bliži zajedničkom razumevanju problema (Habermas, 1996). Deliberacija favorizuje tolerantnost, reciprocitet i razumevanje između pripadnika društvene zajednice. Uzajamno poštovanje se transformiše u „izvršnost karaktera” (*excellence of character*), što onda omogućava demokratijama da sazru uz prisustvo „moralnog neslaganja” (Gutmann i Thompson, 1996). Suočavajući se i konfrontirajući sa drugačijim perspektivama i interesima kroz deliberaciju, građanstvo je podstaknuto da sasluša i razume razloge koji stoje iza drugačijih vrednosti i načina života. Na taj način, deliberativni proces favorizuje proces stvaranja *bliskosti* (Valadez, 2001). Od suštinske važnosti je razumevanje ne samo drugih i drugačijih, već i sopstvenih stavova, i to razumevanje je neophodno kako bi se postigla *refleksivna ravnoteža* (*reflective equilibrium*) (Rawls, 1971) i razotkrivanje mogućnosti da su sopstveni stavovi i mišljenja (bili) bazirani na predrasudama i neznanju (Young, 2000). Razumevanje kako drugih, tako i sebe u interakciji sa drugima, podstiče razvoj *proširenog razumevanja* (*enlarged mentality*) koje se može definisati kao *kapacitet da se formira mišljenje o nekoj temi uzimajući u obzir mišljenja i stavove različite od sopstvenog* (Benhabib, 1996). Interakcija sa drugima i

izloženost razlozima koji druge nagone da formiraju neki stav smatra se, zapravo, nužnim uslovom ostvarenja demokratije. Jedino izlazak iz izolacije sopstvenih refleksija putem interakcije omogućava, za demokratije vitalnu, slobodu (Benhabib, 1996). Učestvovanje u javnoj deliberaciji je, dakle, koncipirano kao škola građanstva u kojoj ono, pre svega, usvaja tri fundamentalne vrste znanja. Prvo znanje predstavljaju objektivne informacije o temi od javnog značaja.³ Druga vrsta znanja sastoji se u spoznaji da stavovi i mišljenja koji se razlikuju od onih koje sami posedujemo mogu biti podjednako legitimni. Treća vrsta znanja jeste spoznaja da su sopstveni stavovi i mišljenja (bili) zasnovani na neznanju i osveščivanje veze koja neminovno postoji između sopstvenih interesa i interesa drugih članova i članica društvene zajednice (Gutmann i Thompson, 1996; Young, 2000).

³ Osvrćući se na empirijske uvide do kojih je sam došao, Radolfo Levanski (Rodolfo Lewanski), regionalni autoritet za sprovođenje zakona 69/07 koji promovira građansku participaciju u regiji Toskana, ali i profesor na Univerzitetu u Bolonji, na jednostavan način opisuje različite vrste znanja koje se mogu usvojiti tokom deliberativnog procesa: „*Ne radi se samo o objektivnim/naučnim/kvantitativnim znanjima. U suprotnosti sa pretpostavkama pozitivističkog pravca, neophodno je uvažiti nemogućnost da jedan subjekt poseduje sva neophodna znanja o temi. Čak i obični građani i građanke su eksperti, mogu dati veoma važne doprinose u identifikaciji problema i rešenja, a (iznad svega) sigurno su kompetentni kada su u igri vrednosti i preferencije. Subjektivne percepcije su takođe značajne (...) pozicije, iskustva i potrebe svake učesnice i učesnika. Samo oni na koje će politička odluka uticati mogu objasniti društveni značaj situacija, činjenica i podataka* (Lewanski, 2007:6).

Moj prevod „*Non si tratta (solo) di informazioni oggettive/scientifiche/quantitative. Contrariamente agli assunti di stampo positivista, occorre riconoscere che nessun soggetto possiede tutte le conoscenze rilevanti. Anche i semplici cittadini sono esperti, possono dare contributi importanti nell'individuazione di problemi e soluzioni, e certamente sono competenti quando sono in gioco valori e preferenze. Sono rilevanti anche le percezioni soggettive (...), le posizioni, le esperienze e le esigenze di ognuno dei partecipanti. Solo le parti coinvolte possono dare significato sociale a situazioni, fatti e dati.*”

Deliberacija proizvodi demokratski legitimnije i epistemčki kvalitetnije političke odluke

Proces deliberacije, koji uključuje proceduralne standarde zasnovane na principima jednakosti, inkluzivnosti i dijaloga, stavlja građane i građanke u uslove koji omogućavaju interakciju sa pluralitetom „drugih” građana i građanki koje inspirišu drugačije vrednosti i koji artikulišu različite argumente, i vodi ih ka stavovima (političkim odlukama) koji su bliže zajedničkom interesu (Manin, 1987). Ideal konsenzusa kao rezultata deliberacije proizlazi upravo iz ideje o političkim odlukama koje se zasnivaju na zajedničkom interesu. Istraživači i istraživačice deliberativne demokratije nemaju saglasnost oko toga koliko je konsenzus važan aspekt za deliberativni model (Cohen, 1989; Manin, 1987; Habermas, 1996; Young, 2000; Benhabib, 1996; Thompson, 2008; Chambers, 2003). Dok neki tvrde da je on fundamentalni zahtev deliberacije, ili tragaju za nekim metarešenjima poput „metakonsenzusa”⁴ (Dryzek i Niemeyer, 2007) ili „izvodljivih pogodbi” (Dryzek, 2000), drugi, najčešće inspirisani empirijskim pristupima, smatraju da težnja ka konsenzusu ne može biti ideal deliberacije zbog toga što se smatra okidačem mehanizama društvenog pritiska koji vodi ka konformizmu (Fishkin, 2009, p. 86).

Mehanizam koji dovodi do osveščivanja zajedničkog interesa, iz kog dalje proizlaze političke odluke, zasniva se na izloženosti pluralitetu argumenata koje građanstvo iznosi u diskusiji u kojoj drugima

⁴ Dryzek i Niemeyer (Dryzek i Niemeyer) shvataju metakonsenzus kao „*slaganje oko prirode teme o kojoj se diskutuje, a ne kao realni rezultat diskusije*”; „*slaganje oko domena relevantnih razloga ili sagledavanja (koje uključuju kako verovanje tako i vrednosti) koji se uzimaju u obzir, i oko karaktera izbora koji se moraju napraviti, ali koji ne zahteva slaganje oko verodostojnosti specifičnih verovanja ili rangiranja vrednosti, a još manje jednoglasnost oko toga šta se mora uraditi*”

Moj prevod teksta: ‘*agreement about the nature of the issue at hand, not necessarily on the actual outcome*’, ‘*agreement on the domain of relevant reasons or considerations (involving both beliefs and values) that ought to be taken into account, and on the character of the choices to be made, but it does not require agreement on the veracity of particular beliefs, or ranking of values, still less unanimity on what should be done*’ (Dryzek and Niemeyer, 2007, p. 500).

obrazlaže sopstvene stavove. Argumenti koji u deliberaciji prevladavaju nisu oni koje iskazuju najmoćniji ili najbrojniji, već oni koji se zasnivaju na principima zajedničkog dobra i univerzalne pravde (Young, 2000), što predstavlja jedinu demokratski opravdanu osnovu legitimiteta političkih odluka. Jedina moć koja je dozvoljena u deliberaciji je *moć boljeg argumenta* (Habermas, 1984), ili kao što je to rekao Džon S. Drajžek (John S. Dryzek) „nijedna individua ne sme da ima autoritet koji se zasniva na bilo čemu drugom sem na dobrom argumentu”⁵ (1990: 41). Dobar argument u deliberaciji u osnovi mora da sadrži pozivanje na znanje o zajedničkom dobru, zbog toga što su učesnici i učesnice deliberacije prinuđeni da misle i artikulišu argumente koji mogu biti prihvaćeni od strane svih zainteresovanih (Cooke, 2000). Deliberacija na taj način formira viziju zajedničkog interesa koji biva prihvaćen od „svih” i time omogućava „javnom duhu da prosperira” (Gutman i Thompson, 1996; Habermas, 1996; Benhabib, 2005; Fishkin, 1995). Zahvaljujući mogućnosti da njihovi interesi, vrednosti i stavovi budu predstavljeni putem inkluzivnih stavova i odluka formiranih tokom deliberacije, građanstvo deliberativni proces posmatra kao izvor legitimiteta (Manin, 1987). Konačni rezultat deliberacije legitiman je, dakle, zbog toga što se bazira na univerzalnom argumentu, koji se formira nakon izloženosti različitim perspektivama, idejama i vrednostima, za razliku od onog koji je, unutar institucija reprezentativne demokratije, zasnovan na arbitrarnom aktu političkih elita (Fearon, 1998).

Da sumiram, postoje određene karakteristike deliberativnog procesa, zapravo ideali kojima deliberativni proces (mora da) teži, a koje ističu svi zastupnici prve faze deliberativnog pristupa demokratiji. Ti ideali, međusobno povezani i isprepletani, jesu *inkluzivnost, izloženost različitim mišljenjima i stavovima i izražavanje racionalnih argumentata*. Istovremeno, pored ovih proceduralnih apekata deliberacije,

⁵ Moj prevod: “no individuals may possess authority on the basis of anything other than a good argument”

unutar konceptualizacije deliberacije nalaze se i elementi koji upućuju na rezultate ovakvog procesa. Naime, govori se o procesu usvajanja znanja, koji dovodi do transformacije stavova i mišljenja koji se približavaju konsensualnom rešenju i formiranju kako demokratski legitimnijih, tako i epistemički kvalitetnijih političkih odluka. Konceptualizacija fenomena deliberacije koja obuhvata kako *faktore* (proceduralne aspekte) koji dovode do nekih rezultata, tako i *rezultate* (transformacija), posebno je problematična za osmišljavanje postavke empirijskog istraživanja. U skladu sa tim, problematično takođe ostaje pitanje same uslovljenosti transformacije stavova i mišljenja: da li građanstvo poseduje neke deliberativne kapacitete (sposobnost racionalne razmene argumentacije i konstruisanja argumenacije zasnovane na zajedničkom interesu) koji olakšavaju ili omogućavaju transformaciju i donošenje odluka zasnovanih na zajedničkom interesu ili je ona rezultat isključivo deliberativnog procesa? Drugim rečima, nejasno je da li su deliberativni kapaciteti građanstva neophodni i dovoljni uslovi transformacije ili su i oni sami proizvodi deliberacije (Mutz, 2008).

1.1.2. Demokratska deliberacija u empiriji

Prelazak u drugu fazu razvoja teorija o deliberaciji, okarakterisanu empirijskim elaboracijama, obeležen je, dakle, brojnim izazovima proisteklim iz prve faze razvoja koja se može definisati kao *idealni proceduralizam* (Mansbridge et al., 2012). Druga faza se otvara ka empirijskom testiranju modela deliberacije, te se disciplinarno polje, koje je do tada bilo „rezervisano” pre svega za političku filozofiju (Cohen, 1996; Gutmann i Thompson, 1996; Habermas, 1995), širi i na druge discipline, pre svega na empirijsku političku nauku. U skladu sa pojmovnom nepreciznošću, mnoge empirijske studije primenile su različite istraživačke nacрте, različite načine merenja i različite definicije deliberacije (Neblo, 2007), te danas imamo brojne uvide u spektar najrazličitijih empirijskih studija deliberacije. Tu spadaju one

koje se zasnivaju na istraživanju javnog mnjenja (Jacobs, Cook i Delli Carpini, 2009; Mutz, 2006; Hibbing i Theiss-Morse, 2002), dubinskim intervjuima (Rosenberg, 2003), Q metodologiji (Dryzek i Braithwaite, 2000; Kanra, 2009), fokus grupama (Hibbing i Theiss-Morse, 2002), posmatranju sa učestvovanjem (Haug i Teune, 2008; Doerr, 2009), analizi sadržaja diskusija (Gamson, 1992; Conover, Searing, i Crewe, 2002), analizi zakonskih dokumenata (Florida, 2007) ili primeni DQI Indeksa kvaliteta diskursa (Steiner, 2012). Istovremeno, kontekst unutar kog je deliberacija empirijski izučavana (deliberativne arene) može varirati u zavisnosti od tela unutar kojih se donose političke odluke (Steiner et al., 2004), društvenih pokreta (Dorrer, 2009; Haug i Teune, 2008), deliberativnih mini-javnosti (Goodin i Dryzek, 2006; Gastil, Black i Moscovitz, 2008; Warren, 2009; Smith i Ryan, 2012), do reprezentativnih uzoraka opšte populacije (Mutz, 2006; Hibbing i Theiss-Morse, 2002).

Unutar deliberativnih mini-javnosti (DMJ), koje predstavljaju najizučavanije kontekste deliberacije, moraju se razgraničiti one koje su implementirane od strane političkih autoriteta, bez praćenja nekog strogog naučnog istraživačkog nacrt, sa ciljem da se građanstvo uključi u realni proces donošenja ili formulisanja političkih odluka, od onih koje prate strog naučni nacrt i namenjene su testiranju hipoteza koje proizlaze direktno iz deliberativne teorije, nastale u prvoj fazi razvoja. Između ove dve krajnje tačke kontinuuma nalazi se mnoštvo različitih formi DMJ koje su bliže ili dalje jednoj ili drugoj ekstremnoj tački. Slučaj koji ovde istražujem, deliberativni forum (Deliberative Poll), u nastavku teksta DF, koji je organizovan u Torinu, nije bio sastavni deo lokalnih ili nacionalnih institucionalnih mehanizama, već ga je inicirao naučno-istraživački tim, te iz tog razloga nije bilo predviđeno da se odluke koje su u okviru ovog eksperimenta formulisane budu obavezujuće za donosioce odluka. Međutim, i samo učešće političkih predstavnika i predstavnica u eksperimentu, kao i divulgacija rezultata, služilo je kao poziv na odgovornost političkim predstavnicima i predstavnicama prema autoritetu rešenja koje je građanstvo formulisalo.

Još jedna značajna podela unutar empirijskih pristupa zasniva se na odabiru istraživačkog fokusa, koji može biti usmeren ili na mogućnost *realizacije kvaliteta procesa deliberacije* ili, sa druge strane, na mogućnost *deliberativne transformacije*.

Kao što je to slučaj i u mojoj analizi kojoj je posvećeno drugo poglavlje rada, većina empirijskih studija nastalih u drugoj fazi istraživanja deliberativnog modela demokratije oslanjala se na DMJ kao osnovni istraživački instrument. Odabir DMJ kao istraživačkog instrumenta može se braniti iz dve perspektive. Pre svega, DMJ najpreciznije operacionalizuje proceduralne ideale koje su definisali zastupnici deliberativne teorije u prvoj fazi razvoja, te na najadekvatniji način do sada osmišljen, sprovodi sam proces deliberacije. Drugi razlog je povezan sa realnom mogućnosti institucionalizovanja DMJ. Za razliku od deliberacije koja je zamišljena kao proces koji se odvija unutar javne sfere, čije granice i zainteresovane aktere nije moguće na jednostavan način identifikovati, deliberacija unutar institucija DMJ se može relativno lako sprovesti i primeniti unutar već postojećeg sistema reprezentativnih demokratija. Njena ostvarljivost zapravo je već dokazana kroz brojne inovativne deliberativne institucije koje su do sada primenjene na različitim krajevima sveta i na različitim nivoima odlučivanja, počevši od lokalnog, preko nacionalnog, pa sve do nadnacionalnog, EU nivoa. Neke od najpoznatijih, najčešće korišćenih formata DMJ su *deliberativni forumi (Deliberative Polls)* (Fishkin, 1997), *građanske porote (Citizens' Juries)* (Coote i Lenhaglan, 1997), *gradski sastanci (Town Meetings)* (Smith i Wales, 1999; Warren, 2001), *Plannunzelle* (Garbe, 1986; Dienel i Renn, 1995), *Agenda 21* (Lafferty, 2001; Font i Subirats, 2000), *konsenzus konferencije (Consensus Conferences)* (Callon, Lascoumes i Barthe, 2001), ali i mnoge druge koje nemaju jasno definisan naziv, već nastaju u skladu sa sa specifičnim okolnostima unutar kojih se deliberacija sprovodi. Nedostaci uočeni kroz kritičko promišljanje DMJ biće analizirani u drugom delu ovog poglavlja, gde će se empirijski primer DMJ, zapravo DF koji se odigrao u Torinu 2007. godine, detaljno opisati i analizirati i sa stanovišta problematike (ne)mogućnosti adekvatne operacionalizacije deliberativnog procesa.

U ovom poglavlju zadržaću se samo na kratkom prikazu bazičnih karakteristika DMJ. Kriterijum inkluzivnosti deliberacije se unutar DMJ operacionalizuje kroz definisanje okvira teme diskusije na osnovu koje se vrši odabir kriterijuma za selekciju zainteresovanog građanstva na koje će se odluka koja se donosi odnositi. Učesnice i učesnici heterogenih mišljenja i stavova na zadatu temu se nakon toga okupljaju u određenom prostoru, gde provode neko određeno vreme (obično od 1 do 2 dana) u inkluzivnoj diskusiji. Najčešće su tokom diskusije (deliberacije) raspoređeni u manje, moderirane grupe koje se, zatim, u jednom trenutku okupe da podele stavove i mišljenja u okviru zajedničke sesije u kojoj takođe mogu postavljati pitanja političarima i političarkama, kao i ekspertima i ekspertkinjama koji zastupaju različite pozicije. Pretpostavlja se da se kroz uključivanje različitih heterogenih stavova i preferencija obezbeđuje ambijent koji stimuliše razmenu argumenata koji se pozivaju na zajedničko dobro. Deliberacija, ovako operacionalizovana, završava se donošenjem odluke koja može imati različite modalitete ili formate (dolaženje do konsenzusa ili glasanje za različite formulisane opcije). Ono što je značajno je da odluka ne bude formulisana u formi binarnih kategorija (karakterističnih za referendum), već ostavlja prostor novim rešenjima zasnovanim na „pobedi” boljeg argumenta koji se poziva na javni interes. Pitanje – u kojoj meri i na koji način DMJ ostvaruju deliberaciju u skladu sa teorijskim deliberativnim idealima – biće u fokusu drugog dela ovog poglavlja.

Istraživanja deliberacije, zasnovana na korišćenju deliberativnih mini-javnosti, ukazala su nam na nekoliko vrsta relevantnih rezultata. U tekstu koji sledi pokušaću da rezimiram, za deliberativnu teoriju najrelevantnije rezultate koje su proizvela ta istraživanja, ali će kasnije u tekstu biti razmotreni i izuzeci od takvih rezultata i značaj koji oni mogu imati za temu koja nam je ovde u fokusu.

1. Učešće u procesu deliberacije prouzrokuje promene u stavovima i preferencijama na temu deliberacije

Skoro bez izuzetaka, proces deliberacije, onako kako je operacionalizovan unutar deliberativnih arena, proizveo je promenu političkih stavova i preferencija učesnika i učesnica arena u suprotnom pravcu od onog ka kome su oni bili orijentisani pre učešća u deliberaciji. U većini slučajeva ove promene su statistički značajne.

2. Učesnici i učesnice deliberativnih arena usvajaju nove informacije koje se odnose na temu deliberacije

Rezultati svih deliberativnih arena ukazuju na povećanje nivoa specifičnih znanja učesnika i učesnica deliberacije (Ackerman i Fishkin, 2002; Fishkin, 1991, 1997, 2003, 2009; Fishkin i Luskin, 2005; Fishkin, Luskin i Jowell, 2000).

3. Promene stavova i preferencija i uvećanje nivoa informisanosti su povezani procesi

Postoji korelacija između promene stavova i preferencija i uvećanja nivoa informisanosti. Oni učesnici i učesnice kod kojih nivo informisanosti najviše raste su isti oni koji pokazuju najveću promenu stavova i preferencija o temi koja je predmet deliberacije (Fishkin, 1997; Luskin, Fishkin i Jowell, 2002; Hansen, 2004 i 2004a; Fishkin, 1997; Luskin et al., 2002; Sturgis et al., 2005).

4. Promene stavova i preferencija nisu povezane sa sociodemografskim karakteristikama učesnika i učesnica

Učesnici i učesnice u deliberaciji ne menjaju svoje stavove i preferencije o temi deliberacije zbog toga što imaju neku sociodemografsku predispoziciju da promene stavove i preferencije (pol, godine, nivo obrazovanja, socioekonomski status), već je jedina pronađena veza sa promenom – upravo promena nivoa informisanosti i razumevanja drugačijih argumenata, koja se odigrava unutar procesa deliberacije.

Značaj ovog nalaza reflektuje se u uklanjanju sumnji o uzrocima promene u DMJ (Luskin, Fishkin i Jowell, 2002, Isernia et al, 2008)

5. Politički stavovi na temu deliberacije ne polarizuju se unutar grupe koja diskutuje (deliberira)

Istraživanja koja su se bavila polarizacijom mišljenja kao posledicom grupnih dinamika (Isenberg, 1986; Vinokur i Burnstein, 1978; Sunstein, 2002) pokazala su da mišljenje subjekta koji se nalazi u grupi unutar koje postoji preovlađujuće mišljenje većine, teži da se prikloni tom mišljenju. Nasuprot rezultatima istraživanja koja su se bavila polarizacijom mišljenja, koja se događa nakon grupnih diskusija, deliberacija, onako kako je operacionalizovana unutar DMJ, najčešće ne dovodi do takvog rezultata (Fishkin, 2018).

6. Uravnotežena deliberacija promovise uravnoteženo učenje

Brojna istraživanja o formiranju mišljenja pokazala su da individue koje imaju određene stavove o nekoj društvenoj temi pokazuju tendenciju da usvoje isključivo informacije i argumentacije koje potvrđuju stavove koje poseduju, izbegavajući time kognitivnu disonancu. Prateći „zakon komoditeta” individue se najčešće okružuju istomišljenicima i osobama sličnih interesovanja i senzibiliteta, što za posledicu ima nedostatak informacija o različitim, moguće legitimnim, drugačijim stavovima i mišljenjima koji mogu biti u suprotnosti sa sopstvenim. Deliberacija, operacionalizovana unutar DMJ, međutim, dozvoljava učesnicama i učesnicima da prevaziđu probleme koji proizlaze iz razmene argumentacija unutar homogenih okruženja i time podstakne učenje i razumevanje drugačijih argumenata.

7. Osećaj lične i grupne političke efikasnosti se uvećava tokom procesa deliberacije

Uprkos studijama koje su ukazale da se osećaj lične političke efikasnosti smanjuje kada su individue suočene sa suprotstavljenim

mišljenjima unutar grupnih diskusija (Mutz, 2008), istraživanja koja su bazirana na DMJ ukazuju na suprotnu tendenciju. Osećaj lične i grupne političke efikasnosti, definisan kao osećaj da individualno ili grupno političko delanje može imati uticaj na političke procese, te da zbog toga ima smisla angažovati se (Campbell, Gurin, i Miller, 1954), uvećava se tokom i nakon učestvovanja u deliberativnom procesu (Fishkin, 1995; Morrell, 2005; Grönlund, Setälä, i Herne, 2010; Geissel i Hess, 2017).

Studije koje ukazuju na gore nabrojane rezultate, zapravo potvrđuju većinu teorijskih očekivanja od deliberacije. Građanstvo je, dakle, sposobno da kroz deliberativni proces promeni mišljenja i stavove, kako zbog toga što usvaja nova znanja o temi deliberacije, tako i zbog toga što se uvećava njihovo razumevanje argumenata i motivacija koje stoje iza drugačijih stavova. Deliberativni pristup podrazumeva ovaj drugi tip znanja kao veoma značajnu kritičku dimenziju kvaliteta mišljenja (Gutmann i Thompson, 1996). Međutim, iako gore navedeni rezultati mogu da indiciraju da se registrovana promena političkih preferencija i stavova može tumačiti kao razumevanje drugačijih argumentacija, smatram da, zapravo, jedan direktan empirijski uvid u tezu po kojoj je građanstvo sposobno da promisli neki društveni problem iz različitih perspektiva, koje nisu nužno u skladu sa političkom preferencijom za koju se zalažu, nedostaje sve do danas u literaturi. Naime, specifični empirijski uvid o mogućnosti razvoja *proširenog razumevanja* kod građanstva ostaje neistražen u empirijskim analizama, te će se empirijski deo mog rukopisa, koji je izložen u drugom poglavlju, posvetiti upravo takvoj analizi. Dosadašnje empirijske analize su najčešće otkrivale direktnu vezu promene mišljenja u smeru približavanja drugačijim mišljenjima – što vodi do postizanja neke krajnje saglasnosti ili metasaglasnosti, tj. usklađivanja pozicija u smislu zajedničkog stava koji se tek zajednički formira (nasuprot grupnom mišljenju, informacionim kaskadama, polarizaciji) – i uvećanja nivoa činjeničnog znanja. Izostajao je, međutim, empirijski uvid koji ukazuje na vezu promena stavova i preferencija sa prihvatanjem

novih argumentacija. Taj aspekt deliberativnog procesa još uvek je nepotpuno neistražen i podložan onoj kritici DMJ koja ističe njihovu nedovoljnu usklađenosti sa teorijskim postavkama (Price i Neijens, 1998, Gerber et alii, 2014).

1.1.3. Grupne diskusije i politička komunikacija kao deliberacija

Izvan politikološke tradicije, posebno unutar oblasti komunikacija i studija socijalne psihologije o grupnim dinamikama, mnoštvo empirijskih studija, najčešće baziranih na eksperimentalnim istraživačkim nacrtima, može da nam ponudi uvide korisne za razumevanje fenomena deliberacije. Jedna od najpoznatijih studija na ovu temu jeste istraživanje o tolerantnosti, koje je sproveo Stouffer (1955). Ovo je istraživanje koje ukazuje na to da se kroz izlaganje različitim mišljenjima, stavovima, idejama, perspektivama i načinu života podstiče proces učenja i povećava nivo znanja učesnika i učesnica u interakciji, što onda pospešuje tolerantnost. I ne samo to. Na ovaj kognitivni mehanizam koji prevodi izlaganje različitom u političku tolerantnost, nadovezuje se još jedan. Naime, tokom interakcije sa onima koji nam nisu slični dolazi do aktiviranja afektivnih dinamika, te se iz ličnog iskustva, za koje smo najčešće uskraćeni u svakodnevnom interakcijama u kojima težimo da, usled „zakona komoditeta” biramo slične nama (Mutz, 1998; Huckfeldt, Johnson i Sprague, 2000), uči da svi oni koji od nas misle drugačije i koji se zalažu za drugačije vrednosti, nisu neprijatelji. Na taj način ne dolazi samo do shvatanja da različiti stavovi mogu da budu legitimni, već i do spoznaje da se sa nosiocima takvih stavova razvijaju odnosi interakcije koji, kada su formirani, imaju dugoročni efekat na inkluzivan način na koji se problemi i vrednosti promišljaju i kasnije (Lowry i Johnson, 1981). Na slične rezultate upućuju i istraživanja koja su u fokusu imala međugrupnu saradnju (intergroup cooperation) (Allport, 1954; Brewer i Miller, 1984,

1996; Gaertner et al., 1990; Sherif et al., 1961) i međugrupni kontakt (intergroup contact) (Pettigrew, 1997). Ona pokazuju da ostvarenje kontakta i komunikacije dovodi do smanjenja predrasuda, uvećanje tolerantnosti, i to ne samo prema grupama sa kojima je ostvaren kontakt unutar eksperimenatnog istraživačkog konteksta na kome se ove studije zasnivaju, već i prema grupama koje nisu bile deo istraživanja. U igri je, dakle, proces deprovincijalizacije, putem koga subjekti shvataju da njihove usvojene norme, način mišljenja, navike i načini života ne predstavljaju jedini legitiman način da se razumeju i žive društveno-političke okolnosti (Pettigrew, 1997). Proceduralni ideali deliberacije zasnivaju se, zapravo, na sličnom mehanizmu izlaganja i interakcije sa nosiocima različitih stavova i mišljenja (Gutmann i Thompson, 1996), pa bi se po analogiji moglo očekivati da se, kroz praktikovanje deliberativnog načina diskusije i formiranja mišljenja i stavova, ovakvo ponašanje može preneti i na svakodnevni politički život, koji se događa van specifičnog deliberativnog procesa. Dakle, proces učenja koji se odigrava unutar ovakvih konteksta, a koji proizlazi iz susreta sa drugim i drugačijim, ključan je za razumevanje efekata deliberacije.

Značajan doprinos u okviru empirijske oblasti istraživanja o deliberaciji predstavlja studija koju je sprovedla Muc (Mutz, 2006), koja polazi od nalaza iz gore opisanih istraživanja, ali i nezadovoljstva interpretacijama koje su ponudile empirijske studije deliberacije koje se baziraju na DMJ. Koristeći empirijski pristup koji se najčešće koristi u komunikacionim naukama, Muc se fokusirala na analizu uticaja „izlaganje perspektivama sa kojima se ne slažemo” (*cross-cutting exposure*⁶) na individue, izolujući je tako od ostalih varijabla koje čine sastavni deo deliberativnog tretmana unutar DMJ. Odabir ove varijable, kao nezavisne varijable čiji se efekat na stavove i mišljenja individua

⁶ “Cross-cutting exposure means that people must be exposed to political perspectives that they do not find agreeable”, str. 42. (Seth K. Goldman & Diana C. Mutz (2011): *The Friendly Media Phenomenon: A Cross-National Analysis of Cross-Cutting Exposure*, Political Communication, 28:1, 42-66.

analizira, Muc opravdava ukazivanjem na to da ne postoji društvena realnost kakvu operacionalizuju istraživanja zasnovana na DMJ. Važno je ovde naglasiti, međutim, da se već u vreme pisanja njene studije dešava intenzivna institucionalizacija DMJ kao sastavnih delova sistema savremenih demokratija, te se ova primedba mora promisliti u svetlu tih činjenica. Istovremeno, Muc takođe ističe metodološka ograničenja studija DMJ. Ona se, pre svega, poziva na nemogućnost da se efekti deliberacije unutar DMJ razumeju precizno, s obzirom da je deliberativni eksperimentalni tretman unutar DMJ operacionalizovan uz pomoć velikog broja varijabli (argumentovana diskusija, informativni materijali, izlaganje različitim mišljenjima, intervencija moderatora) koje deluju istovremeno i koje su neminovno u interakciji. Njen pristup se, sa druge strane, zasniva na izolaciji varijable „izloženost perspektivama sa kojima se ne slažemo” i analizi efekata koje ona proizvodi. Ovakva zamerka je sa naučne strane potpuno opravdana ako se kao cilj DMJ vidi sprovođenje eksperimenta deliberacije koji karakteriše visok stepen interne validnosti. Međutim, ako se kao cilj DMJ vidi pre svega empirijska provera efekata ili kvaliteta samog procesa deliberacije, koji se *de facto* sastoji iz mnoštva varijabli, onda je najrelevantnije analizirati da li se njegovo sprovođenje operacionalizovalo u skladu sa teorijskim idealima, a ne naučnim kriterijumima eksperimentalne društvene nauke.

U svakom slučaju, analizirajući podatke dobijene korišćenjem anketa na reprezentativnom uzorku populacije i, istovremeno, eksperimentom u kome se manipuliše isključivo nezavisnom varijablom „izlaganje perspektivama sa kojima se ne slažemo” pokazuje se da ova varijabla dovodi do povećanja tolerantnosti prema drugačijim mišljenjima i stavovima i njihovom boljem razumevanju, ali ne pronalazi dokaze da ona ima efekte na (bolje) razumevanje sopstvenih stavova. Na taj način se ovi nalazi pridružuju skupini istraživanja koja indirektno ukazuju na sledeće mogućnosti deliberacije: aktiviranje procesa učenja i razumevanja različitih perspektiva, razvoj tolerantnosti prema „drugačijem” i ublažavanje ekstremnih stavova.

1.1.4. Deliberacija kao sistemski proces

Znanja koja su nam donele empirijske studije druge faze ukazala su na to da se deliberativni ideali mogu manje ili više uspešno operacionalizovati na ograničenom segmentu društvene stvarnosti (detaljno promišljanje adekvatne operacionalizacije deliberativne procedure će biti u fokusu drugog dela ovog poglavlja) i da deliberacija dovodi do očekivanih rezultata. Stoga se deliberativne mini-javnosti mogu smatrati institucijama koje unutar demokratskih sistema mogu imati važnu ulogu u rešavanju problema u vezi sa demokratskim legitimitetom i epistemičkim kvalitetom političkih odluka. Međutim, iako su ovi rezultati veoma optimistični, neophodno je uzeti u obzir ograničenja moguće primene DMJ, od kojih se kao najzančajnija ističu ona koja se odnose na njihovu izolovanost kako od šireg društveno-političkog sistema (takozvani „problem dometa” ili „problem obima”) (*the scale problem*) (Parkinson, 2003; Mansbridge et al., 2012), tako i izolovanost u vremenu (Fiket al, 2014). Dok rešenje za *problem dometa* u DMJ leži u prevazilaženju ograničenosti efekata deliberacije, koji se odnose isključivo na populaciju koja je u njima učestvovala, a koji bi se, teorijski, mogli dostići kroz njihovo povezivanje sa ostalim delovima sistema i širim građanstvom, unosenje vremenske dimenzije u promatranje efekata deliberacije, sa druge strane, nalaže postizanje kontinuiteta deliberativnih momenata (DMJ se zapravo može posmatrati kao jedan deliberativni momenat), kroz eventualnu širu institucionalizaciju DMJ. Sistemski pristup deliberaciji pokušava da razmotri ove probleme tako što na sveobuhvatan način promišlja društveno-političke procese, aktere i njihove odnose kroz prizmu deliberativne demokratije, uzimajući u obzir znanja kako iz teorijske, tako i empirijske faze izučavanja deliberacije. Zastupnici i zastupnice sistemskog pristupa ističu da se deliberativna demokratija u krajnjoj liniji odnosi na čitav sistem, te se ne može posmatrati samo kroz izolovalane deliberativne momente, već kroz njihovu interakciju sa ostalim sastavnim delovima i procesima (Mansbridge et al., 2012). Prateći

osnovne postulate deliberativne teorije prve faze, sistemski pristup ističe značaj tri deliberativne funkcije – epistemičke, etičke i demokratske, koje je neophodno uzeti u obzir u normativnom i empirijskom razmatranju kako delova, tako i celine sistema iz deliberativne perspektive. Ispunjavanje ovih funkcija može se zasnivati i na podeli rada između različitih delova sistema, te nije nužno da svaki akter sistema mora ispunjavati sve funkcije, već se upravo kroz njihovu interakciju može postići deliberativni kvalitet celine. Tako, na primer, društveni pokreti koji promovišu perspektivu koja kroz institucionalne mehanizme sistema nije bila vidljiva, mogu kršiti neke deliberativne ideale, kao što je uvažavanje različitih argumenata, ali u isto vreme doprinositi ostvarivanju ideala inkluzije. Jedna komponenta sistema koja, izolovano posmatrana, pokazuje nizak deliberativni kvalitet može, zapravo, kroz interakciju sa drugim komponentama, doprineti celokupnom kvalitetu sistema (Mansbridge et al., 2012).

Dakle, u sistemskom pristupu je ideal deliberativne demokratije proširen i uključuje različite vrste društvenih praksi, komunikacija i diskursa koji prevazilaze specifičan i isključiv fokus na formalizovane deliberativne arene. Deliberativna demokratija svakako ostaje fokusirana na ostvarenje legitimnosti dok sugerije neadekvatnost promišljanja kvaliteta pojedinačne institucije ili arene, uvidevši da nijedna od njih pojedinačno ne može posedovati deliberativni kvalitet koji bi bio u toj meri zadovoljavajući da bi mogao da opravda donošenje odluka u ime čitavog građanstva. Legitimnost je shvaćena kao proizvod interakcije i uzajamne zavisnosti institucionalnih i neinstitucionalnih aktera i njihovih (inter)akcija (Floridia, 2012). Svesni rizika da se ovakvim pristupom može zapasti u funkcionalizam starog stila, koji bi implicirao da sve društveno-političke akcije mogu poboljšati deliberativni kvalitet sistema (rizik koji je inherentan sistemskim teorijama), zastupnici ovog pristupa predlažu tri gore pomenuta kriterijuma za evaluaciju institucija i praksi deliberativnih sistema (Mansbridge et al., 2012). Demokratske institucije i prakse mogu, dakle, biti analizirane kroz utvrđivanje njihove sposobnosti da implementiraju epistemičke, etičke i demokratske funkcije.

Epistemička funkcija deliberativnih sistema ili pojedinačnih deliberativnih momenata sastoji se u tome da omogući formiranje preferencija, stavova i odluka koje su zanovane na svim relevantnim informacijama i argumenatcijama. Ona se zasniva na deliberativnim idealima inkluzivnosti (jednakosti participacije) (Thompson, 2008; Habermas, 1984; Cohen, 2007) i komunikacije koja se bazira na na opravdanju argumenata (*reason giving*) (Habermas, 1984; Cohen, 1989; Gutmann i Thompson, 2004; Mendelberg, 2002; Thomson, 2008). Etička funkcija deliberativnih sistema odnosi se na uzajamno poštovanje (*mutual respect*) među građanstvom. Iako je teško definisati šta bi uzajamno poštovanje bilo u empirijskim terminima, jasno je da je ono u snažnoj vezi sa prvom, epistemičkom funkcijom, s obzirom da njeno ispunjavanje može usloviti razvoj uzajamnog poštovanja (Cooke, 2000). Demokratska funkcija deliberativnih sistema, koja je u uzajamnoj vezi sa obe funkcije, zahteva da svi oni koji bi mogli biti obuhvaćeni političkom odlukom moraju učestvovati u javnoj deliberaciji koja je u vezi sa tom odlukom.

Ovako postavljeni kriterijumi evaluacije, koji se ističu u okviru trećeg talasa studija o deliberativnoj demokratiji, potpuno se preklapaju sa onima koji proizlaze iz prve faze studija, ali s obzirom da uvode mogućnosti razmatranja deliberativnog kvaliteta sistema kao smernice za promišljanje pojedinačnih momenata deliberacije, imaju značajnu analitičku prednost u odnosu na ranije postavke istraživanja. Relevantnost uvida koje nam može pružiti analiza deliberativnih mini-javnosti iz perspektive sistemskog pristupa, svakako će postati jasna na narednim stranicama, gde će biti ilustrovan i analiziran Deliberativni forum koji se odigrao u Torinu, uz uvažavanje smernica proisteklih iz ovog pristupa.

1.2. Deliberativne mini-javnosti unutar političkog konteksta: Slučaj Deliberativnog foruma u Torinu

Na narednim stranama biće detaljno opisan i analiziran primer DMJ, tačnije Deliberativni forum koji se odigrao 24. i 25. marta 2007. godine u Torinu, koji će onda biti osnov za dalju diskusiju. Uz pomoć ovog primera je, pre svega, detaljno prikazan način na koji se deliberacija operacionalizuje unutar DMJ, što će otvoriti prostor za kritičko promatranje ovih modela. Istovremeno, u drugom poglavlju ovog rada, empirijski podaci koje je ovaj kvazieksperiment⁷ proizveo biće korišćeni kako bi se testirala specifična hipoteza o potencijalnom razvoju *proširenog razumevanja* (*enlarged mentality*), koja se pozicionira unutar šire hipoteze o deliberativnoj transformaciji građanstva.

Ali, pre nego što pređem na detaljan opis ovog deliberativnog eksperimenta, neophodno je osvrnuti se na njegove autentične ciljeve kako bi se razumele njegove specifičnosti u odnosu na teorijski okvir deliberativne demokratije. Deliberativni forum (DF) je društveni (kvazi) ekperiment deliberativne demokratije koji je Džejms Fiškin (James S. Fishkin) osmislio 1988. godine, a kasnije ga dodatno razradio u saradnji sa Robertom Luškinom (Robert C. Luskin) u Centru za deliberativnu demokratiju Univerziteta Stenford. Kao i ostale forme

⁷ Iako se u ovom radu koristi termin (deliberativni) „eksperiment”, mora se naznačiti da, sa naučne strane, korišćenje ovog termina nije potpuno opravdano u slučaju DF-a i ostalih DMJ. Pre svega, iako u većini slučajeva DMJ uključuju neke elemente eksperimenta kao što su eksperimentalni tretman, *pre* i *post* test i ponekad kontrolne grupe i raspoređivanje individua u grupe metodom slučajnog uzorka, mali broj DMJ uspeva da obezbedi standarde kontrolisanog eksperimenta (Farrar et al., 2010), te je tačniji naziv ovih deliberativnih procesa kvazieksperiment. Njima, zapravo, nedostaje veliki nivo kontrole varijabli (Campbell i Stanley, 1963) i standardizovana kontrolna grupa. Ako su i predviđene, obično se radi o kvazikontrolnim grupama (Andersen i Hansen, 2003). Eksperimentalni tretman unutar DMJ uključuje mnoštvo manipulisanih varijabli koje su sve inkorporirane unutar deliberativnog tretmana (Karpowitz i Mendelberg, 2011), te je veoma teško (ako ne i nemoguće) precizno utvrditi koji je aspekt tretmana odgovoran za varijacije zavisne varijable.

DMJ, DF je nastao kao pokušaj suočavanja sa dva osnovna izazova koji se nalaze pred savremenim demokratijama: nedovoljna zainteresovanost, nedovoljna angažovanost, nedovoljna informisanost i kao posledica svega toga – nedovoljna uključenost građanstva u procese formulacije i donošenja političkih odluka. Međutim, ono što ga razlikuje od ostalih DMJ jeste to što, iskazano rečima njegovih tvoraca, on predstavlja deliberativni eksperiment koji se fokusira na uspostavljanje odnosa između statističke reprezentativnosti građanstva, bazirane na slučajnom uzorku, tipičnom za istraživanje javnog mnjenja, i deliberacije. Uz težnju da se testiraju hipoteze koje direktno proizlaze iz deliberativne teorije, DF istovremeno predstavlja metodu za registrovanje mišljenja jednog idealnog demokratskog građanstva – onog koje je informisano, racionalno i zainteresovano. Početno stanovište je da su, iz demokratske perspektive, istraživanja javnog mnjenja i direktne konsultacije građanstva problematične ukoliko pokazuju pojednostavljene, „nepromišljene”, trenutne stavove građanstva, onakve kakvi su u momentu kada se ono nalazi van okvira demokratske deliberacije – bez dovoljno informacija, pažnje i interesa za pitanja na koja tim stavovima reaguje. U suprotnosti sa takvom slikom građanstva, DF nudi učesnicama i učesnicima mogućnost da se informišu i diskutiju, proizvodeći na taj način sliku idealnog građanstva koje je imalo prilike da koristi resurse koji su, unutar reprezentativnih demokratija, najčešće dostupni isključivo elitama (Fishkin i Luskin, 1999). Fiškin ističe da demokratski izabrani predstavnici proizvode politike zasnovane na kompetentnim političkim preferencijama koje, međutim, u nedovoljnoj meri oslikavaju preferencije građanstva. Kroz upotrebu DF-a se, dakle, teži prikazivanju one slike građanstva koje bi moglo da postoji kada bi ono zaista imalo kvalitetete koje im pripisuju zastupnici deliberativne teorije (Fishkin, 1996, 1997). Metode istraživanja javnog mnjenja se u DF-u modifikuju inkorporirajući nove elemente, sa ciljem da se prevaziđu tri osnovne vrste ograničenja metoda direktne konsultacije građanstva. Radi se pre svega o *racionalnom neznanju (rational ignorance)*, *selektivnosti izvora informacija* i *nepostojećim stavovima (non attitudes, phantom opinions)*.

Racionalno neznanje (Anthony Downs, 1957) predstavlja psihološku strategiju biračkog tela koja se najlakše može razumeti kroz sledeći primer: ako moj glas (mišljenje) predstavlja samo jedan od milion glasova, deluje iracionalno da se angažujem da bih se informisala i razumela politička pitanja, kada na kraju svakako neću biti sposobna da značajno utičem na političku odluku. Iz ovakvog stava nastaje neadekvatna politička pismenost, lako podložna eventualnim populističkim narativima, ali i politička pasivnost koja čini osnov demokratskog deficita.

Selektivnost (privilegovanje određenih) izvora informacija predstavlja jednostavnu dinamiku, usko povezanu sa prethodnom, koja se javlja kada građanstvo bira informacije koje potvrđuju sopstveno prvobitno mišljenje ili stav, pa i komunicira i razmenjuje informacije i mišljenja samo sa sebi sličnima. Na ovaj način se izbegavaju i materijalni (utrošeno vreme) i psihološki (nelagodnost koju izaziva kognitivna disonanca) troškovi šireg i raznovrsnog informisanja. Mišljenja i stavovi koji se formiraju uzimajući u obzir homogene i jednosmerne izvore informacija doprinose, šire gledano, polarizaciji unutar društvenih zajednica.

Nepostojeći stavovi (non attitudes, phantom opinions) su iskazani kada individue ne poseduju dovoljno informacija, niti formiran stav o nekoj temi, ali uvidevši da nisu spremni da to priznaju, nasumično iskazuju zapravo nepostojeće stavove, koji posle bivaju kritikovani kao nedovoljno kvalitetni za funkcionisanje demokratskog društva.

Ova tri problema će biti detaljnije razmatrana kasnije, ali ih je bilo neophodno pomenuti ovde ukoliko prihvatimo da DF kao specifičan cilj ima suočavanje sa ovim problemima kroz korišćenje metoda istraživanja javnog mnjenja na inovativan način. Osnovna ideja DF-a je da se regrutuje reprezentativan uzorak građanstva nakon što su njegovi stavovi i mišljenja registrovani putem intervjua. Ovaj inicijalni intervju pati od svih nedostataka klasičnih istraživanja javnog mnjenja. Eksperimentalni tretman počinje nakon prvog intervjua kada se pozvanom građanstvu šalje informativni materijal. Nekoliko nedelja kasnije ovaj uzorak građanstva se okuplja i, podeljen po grupama,

diskutuje na temu na koju je, kroz dobijeni informativni materijal, već bio uravnoteženo informisan. Diskusije u malim moderiranim grupama smenjuju se sa plenarnim sednicama unutar kojih je moguće postavljati još uvek nerazjašnjena pitanja ekspertima i ekspertkinjama, kao i političarima i političarkama. Eksperiment se završava popunjavanjem ankete koja uključuje identična pitanja koja su postavljena na početku, a što ima za cilj da omogući registrovanje promena stavova i mišljenja o temi koja je bila predmet deliberacije, a koje se dešavaju kao posledica eksperimentalnog tretmana.⁸ Kompleksnost izvođenja eksperimenta DF zahteva artikulisanu organizacionu strukturu koja se sastoji iz različitih odbora: 1) *naučni odbor*, koji koordinira i nadgleda sve faze pripreme eksperimenta i učestvuje u pripremi informativnih materijala pre nego što se oni delegiraju na doradu odboru zainteresovanih strana (*stakeholders*); 2) *odbor zainteresovanih strana*, koji mora da reflektuje sve različite interese koji postoje na temu deliberacije i ima kao osnovni zadatak da nadgleda i finalizuje informativne materijale nakon što je prvu verziju pripremio naučni odbor, 3) *odbor za promovisanje događaja*, koji ima za cilj da obezbedi pažnju medija kako bi se, zapravo, ova „mini javna sfera” dovela u vezu sa širom javnom sferom i donekle ublažio problem izolacije o kom se govori u sistemskom pristupu deliberaciji, i 4) *organizacioni odbor*, koji organizuje sam događaj.

Osmišljavanje, detaljnu razradu i nadgledanje eksperimenta u Torinu vršio je naučni odbor koji se sastojao od istraživača i istraživačica Univerziteta u Sijeni (među kojima sam bila i ja) i nekih od najznačajnijih imena deliberativne demokratije kao što su, za italijanski kontekst Luidi Bobio (Luigi Bobbio), a za međunarodni Džejs Fiškin i Robert Luškin. Ovaj komitet je usko sarađivao sa organizacionim odborom koji je predvodila nevladina organizacija *Avventura Urbana* koja je u Italiji prepoznata kao jedna od najvažnijih organizacija u oblasti građanske participacije i rešavanja lokalnih teritorijalnih konflikta.

⁸ Detaljan prikaz faza DF-a nalazi se u aneksu 1.

U nastavku ovog poglavlja ću detaljno opisati ovaj eksperiment sa posebnim fokusom na problematike izbora tema deliberacije i postavljanja za nju relevantnog okvira (*framing*), sastavljanje upitnika, selekciju i regrutaciju učesnika i učesnica i organizaciju samog događaja i svih njegovih faza. Tokom opisivanja torinskog DF-a posebna pažnja biće posvećena adekvatnosti operacionalizacije deliberativnih ideala, ali i pokušaju da se ovaj ekperiment promisli imajući na umu uvide sistemskog pristupa deliberaciji.

1.2.1. Identifikacija i uokviravanje (framing) teme deliberacije

Osnovni cilj ove faze je pronalaženje načina da se obezbedi „nepristrasnost”, inkluzivnost i uravnoteženost okvira unutar kog će teme deliberacije biti promišljane. Kako bi se taj cilj postigao, neophodno je, pre svega, identifikovati političare i političarke kao i eksperte i ekspertkinje koji će učestvovati u izradi informativnih materijala, ali i u plenarnim diskusijama samog deliberativnog događaja. Imajući u vidu da način na koji se okvir teme postavlja, kao i na koji se definišu i prezentuju argumenti pre početka diskusije građanstva, neminovno determiniše i sam način na koji se o temi raspravlja, odbor zainteresovanih strana mora biti određen tako da garantuje predstavljanje svih perspektiva promišljanja najznačajnijih argumenata – kako unutar informativnih materijala tako i unutar plenarnih sesija. Ova faza ekperimenta zapravo se sastoji iz četiri podfaze: definisanje tema, konstituisanje odbora zainteresovanih strana, izrada informativnih materijala i izrada prvog regrutacionog upitnika.

Jedan od istraživačkih interesa naučnog odbora DF u Torinu bio je i da uporedi deliberaciju i njene rezultate na dve različite teme. Zbog toga je eksperiment u Torinu uveo praktično još jednu nezavisnu varijablu unutar ekperimenta, te se u Torinu diskutovalo na dve teme koje su se prevashodno razlikovale po nivou kontroverznosti i

polarizacije koje su izazvale. Prva tema je bila povezana sa predlogom izgradnje brze pruge između Torina i Liona u Francuskoj (u nastavku, kada budem pričala o ovoj temi koristiću originalni Italijanski akronim TAV, od *Treno di Alta Velocita'*, koji je i danas korišćen širom Italije). Druga tema ticala se mogućnosti proširenja prava glasa na lokalnim izborima za migrante koji dolaze izvan EU.

Prva tema bila je veoma kontroverzna u vreme osmišljavanja ekperimenta. Politička debata koja se oko nje vodila u italijanskom društvu trajala je u momentu osmišljavanja ekperimenta više od deset godina. Kako bi se razumela kontroverznost teme i nemogućnost da se pronade rešenje koje bi zadovoljilo sve suprotstavljene strane, značajno je pomenuti da ni danas, deset godina nakon održavanja ekperimenta, konsenzus oko rešenja nije pronađen,⁹ te TAV i dalje nije izgrađen, iako su bila predložena brojna različita rešenja ovog projekta i, pre nešto manje od deset godina, institucionalizovano je telo za rešavanje ovog pitanja. Veliki broj pokušaja da se počne sa izgradnjom ove pruge, koji su često ometani velikim protestima, nisu uspeali, te TAV i dalje predstavlja temu koja polarizuje italijansko društvo. Oko pitanja TAV okupio se i veoma značajan društveni pokret koji se proširio po celoj zemlji. Stranu koja je snažno promovisala izgradnju TAV-a, u momentu osmišljavanja eksperimenta, predstavljale su Vlada Republike Italije, regija Pijemont, Železnice Italije i opština Torino, dok su se sa druge, suprotstavljene strane, nalazili stanovnici Valle di Susa, kuda je pruga trebalo da prolazi, kao i grupe okupljene oko pokreta NO TAV. Značajno je ovde pomenuti da je strana NO TAV incijalno okupljala prevashodno populaciju i političku elitu levog spektra, a pro TAV desnog, ali je ovakva „ravnoteža” veoma brzo narušena. S obzirom da se tema TAV pokazala kao veoma kontroverzna, sa mnoštvom isprepletanih interesa i mnoštvom različitih „istina”, nije bilo lako na neutralan i inkluzivan način predstaviti sve argumente koji

⁹ Za više informacija o temi pogledati <https://www.ilsole24ore.com/art/impressa-e-territori/2018-11-09/tav-torino-lione-avventurosa-storia-un-opera-discussa-da-30-anni-105511.shtml?uuid=AEH7U7dG>

su se mogli čuti u javnoj debati koja je podelila italijansko društvo. U momentu osmišljavanja eksperimenta, ali i danas, mišljenja građanstva i političkih predstavnika i predstavnica, ali i eksperata i ekspertkinja, bila su i ostala veoma polarizovana.

Ekstremno konfliktna atmosfera koja je postojala oko pitanja TAV dovela je do toga da promotivni odbor, koji je trebalo da obezbedi vidljivost događaja i omogući proširenje javne diskusije na građanstvo koje nije bilo direktno uključeno u deliberaciju, odustane od svih aktivnosti, nakon brojnih pokušaja koji se nisu pokazali kao adekvatni. Osnovni problem sa kojim se suočavao promotivni odbor u DF u Torinu bio je povezan sa nepoverenjem svih onih okupljenih oko pokreta NO TAV prema inicijativama koje su bile pozitivne prema pitanju TAV-a. Medijska involviranost samo bi dalje doprinela tom nepoverenju i mogućem povlačenju zastupnika NO TAV pozicije iz eksperimenta. Međutim, uključivanje medija u DMJ neophodno je iz dva razloga. Sa jedne strane, ono ima za cilj da doprinese uvažavanju rezultata DF pri donošenju političkih odluka, čak i kada nije predviđeno da sama institucija DF bude deo proceduralnih mehanizama, tj. onda kada od početka ne postoji politička volja za institucionalizacijom DF ili drugih DMJ. Sa druge strane, u skladu sa teorijskim pretpostavkama (sistemskog pristupa) deliberacije, neophodno bi bilo obezbediti što snažniju vezu same institucije DMJ sa širom javnom i političkom sferom i time se suočiti sa problemom dometa.

Polarizacija koja je u krajnjoj liniji i dovela do toga da DF Torino ne uspe da se poveže sa ostalim delovima političke sfere, takođe je potvrđena analizom inicijalnih upitnika eksperimenta u Torinu koji se nalaze u tabeli 1 – 46% stanovništva Valle di Susa veoma se protivilo izgradnji TAV-a, dok je unutar čitave opštine Torino znatno niži procenat onih koji su izabrali istu opciju. Sa druge strane, procenat onih koji su podržavali izgradnju bio je mnogo viši u slučaju stanovnika samog grada. Uzorak stanovništva opštine Torino, o kome će biti detaljnije reči u nastavku teksta, bio je stratifikovan na četiri oblasti: Torino grad, Torino urbana oblast, Torino provincija i Valle di Susa (koja inače čini deo provincije Torino).

Tabela 1: Procenti odgovora na pitanje: Da li ste za ili protiv izgradnje TAV-a?

	Torino grad	Torino urbana oblast	Torino provincija	Valle di Susa	Ukupni uzorak
U potpunosti sam za	47,7	40,6	41,5	17,8	691
Prilično sam za	28,4	29	32,4	14,1	472
Nisam ni za ni protiv	9	12,5	11,7	12	185
Prilično sam protiv	7,7	10	8,6	9,9	149
U potpunosti sam protiv	7,2	7,9	5,8	46,2	194
Ukupno	100	100	100	100	
Brojnost, uzorak podeljen po opštinskim oblastima Torina	634	456	408	192	1690

Nivo informisanosti o temi bio je takođe iznenađujuće visok, što potvrđuje tezu o velikoj zainteresovanosti različitih strana (Tabela 2).

Tabela 2: Procenti ispravnih odgovora na pitanja koja su merila nivo znanja o TAV-u, podeljeni po opštinskim oblastima u Torinu.

Tačan odgovor%	Torino grad	Torino urbana oblast	Torino provincija	Valle di Susa	Ukupni uzorak
U kojoj fazi su trenutno radovi na TAV-u?	69,4	64,6	63,4	78,9	67,7
Godina najvećih protesta protiv TAV-a u Valle di Susa?	26,3	20,9	20,6	33,7	24,3
TAV će prenositi u Valle di Susa samo robu, samo putnike ili oba?	77,2	75,6	76,8	51,2	73,7
Brojnost, uzorak podeljen po opštinskim oblastima Torina	634	456	408	192	1690

Druga tema ekperimenta, proširivanje prava glasa na lokalnim izborima za migrante koji dolaze izvan EU, nije izgledala kontroverzno na prvi pogled, iako je svakako sa sobom povlačila brojne vrednosti koje bi u deliberaciji mogle da se reflektuju. Između glavnih političkih i socijalnih snaga, kao i unutar javnog mnjenja Torina, izgledalo je da po ovom pitanju postoji bazični konsenzus oko priznavanja ovog prava. Jedini izuzetak predstavljala je tradicionalno desno orijentisana stranka Lega Nord i, eventualno, njeno biračko telo. Treba, međutim, obavezno uzeti u obzir da su vrednosti celokupnog građanstva Italije u vezi sa proširivanjem korpusa prava migrantima, u svakom slučaju bile različite, te bi ova tema mogla da prouzrokuje značajne podele u društvu.

Tabela 3: Procenti odgovora na pitanje: Da li ste za ili protiv proširivanja prava glasa na lokalnim izborima na migrante koji imaju rezidenciju u Italiji?

	Ukupni uzorak
U potpunosti sam za	20,3
Prilično sam za	43,7
Nisam ni za ni protiv	10,3
Prilično sam protiv	13,0
U potpunosti sam protiv	12,6
Ukupno	100
Brojnost	1690

Većina uzorka (64%) bila je, dakle, za proširivanja prava glasa na lokalnim izborima na migrante koji imaju mesto boravka u Italiji. Nivo informisanosti na ovu temu je, međutim, bio veoma nizak što je ukazivalo ne samo na nedostatak znanja, već i nedovoljnu zainteresovanost populacije.

Tabela 4: Procenti ispravnih odgovora na pitanja koja su merila nivo znanja o pravu glasa migranata na lokalnim izborima:

Tačan odgovor %	Ukupni uzorak
Migranti imaju pravo glasa samo na nacionalnim/ lokalnim/opštinskim izborima?	25,6
Opština/centralna vlast je već odobrila proširenje prava glasa za migrante?	16,1
Koliko godina je neophodno migrantima da budu rezidenti Torina kako bi mogli da glasaju na opštinskim izborima?	28,8
Koji procenat migranata prisutnih na Italijanskoj teritoriji bi zaista i dobio pravo glasa na osnovu ovih uslova? (ponudeni odgovori)	16,6
Brojnost	1690

Ovde je važno istaći nekoliko zapažanja. Uvidi u stavove i nivoe znanja ispitano uzorka pokazali su značajno različitu prirodu tema: i kada je reč o informisanosti populacije i kada se radi o polarizaciji koju proizvode u javnoj sferi. To će kasnije omogućiti da se istraži hipoteza o uticaju različitih tema na deliberaciju, onako kako je ona operacionalizovana unutar DF-a.

Međutim, treba naznačiti da tvorci metode DF-a temu TAV, koju karakteriše visok nivo informisanosti i konfliktnosti, nisu podržali kao idealan izbor: „*Deliberativni forum je najadekvatniji za teme o kojima javnost nije dovoljno informisana ili gde nije uspela da spozna kompromise i sinergije različitih stavova i preferencija koje se odnose na određenu politiku povezanu sa temom.*”¹⁰ U tom smislu, DF Torino smatra se netipičnim primerom. Paradoksalno, izgleda kao da i sami tvorci prihvataju neadekvatnost deliberativnog procesa da razreši visoko konfliktna pitanja, što zapravo nije u skladu sa teorijskim postavkama koje deliberaciju vide kao moguće sredstvo razrešavanja

¹⁰ Moj prevod originalne rečenice: « *Deliberative Polling is especially suitable for issues where the public may have little knowledge or information, or where the public may have failed to confront the trade-offs applying to public policy* ». James S. Fishkin, <http://cdd.stanford.edu/polls/docs/summary/>

konflikata koji nastaju iz susreta različitih vrednosti i interesa i pronalaženja „konsenzualnih” rešenja (Steiner et al., 2017).

Treba takođe istaći da je pri formulisanju kriterijuma za izbor tema naučni odbor uzeo u obzir i veličinu političke zajednice na koju se tema deliberacije odnosi. Izabrane su lokalne teme zbog toga što je to omogućilo lakšu regrutaciju učesnika, zbog pretpostavke o većoj zainteresovanosti građanstva za participaciju u slučajevima kada se ono oseća potencijalno politički efikasnije i kada su problemi diskusije opipljivi i njemu bliski. Pored toga, kako bi proces proizveo političke efekte, bilo je neophodno uključiti i političke predstavnike do kojih je lakše doći, kako bi ih u kasnijim fazama pozvali na odgovornost prema odlukama koje su proizašle iz deliberacije, u slučajevima koji podrazumevaju lokalni nivo odlučivanja. Ovo nikako ne znači da se DMJ mogu implementirati samo na lokalnom nivou i u vezi sa lokalnim politikama, već da je njihova implementacija lakša na lokalnom nivou. Promovisanje deliberativnog modela od strane EU (Di Mauro i Fiket, 2017) upravo svedoči o mogućnosti upotrebe DMJ ne samo na nacionalnom, već i na nadnacionalnom nivou donošenja političkih odluka.

Nakon odabira tema prelazi se na konstituisanje odbora zainteresovanih strana, koji ima za cilj da garantuje da u okviru teme o kojoj se diskutuje postoji uravnoteženost pozicija i argumenata koji se predstavljaju učesnicima i učesnicama. Ne može se zanemariti da će okvir unutar kog će se diskusija o određenoj temi kretati, u velikoj meri zavisiti od toga ko su izabrani autoriteti koji govore o temi i kakve su pozicije i vrednosti koje promovišu svojim iskazima. Zato je pre svega važno da odbor bude sastavljen od verodostojnih, kompetentnih i, koliko je to moguće, politički raznovrsnih eksperata i ekspertkinja, ali i političkih subjekata koji zastupaju različite pozicije. Osnovni zadaci koji se nalaze pred ovim odborom su da utvrdi da informativni materijal nije ograničen, namernim ili nenamernim propustima organizatora DF-a, da garantuje da informativni materijal predstavlja različite perspektive na temu, da omogući lakši izbor i regrutaciju eksperata i ekspertkinja, kao i političara i političarki za plenarne sesije

ekperimenta (često se dešava, kao što je to bio slučaj i u Torinu, da se subjekti koji učestvuju u plenarnim sesijama biraju upravo iz redova odbora zainteresovanih strana).

Pomenula sam ovde mogućnost namernih propusta organizatora DF-a u procesu uokviravanja teme. Sistemski pristup deliberativnoj demokratiji, za razliku od prvog talasa teorije, vraća fenomen političke moći u okvire deliberacije i na indirektan način nalaže da mu se posveti neophodna pažnja. Deliberativne mini-javnosti su uronjene u kontekst društveno-političkih interakcija unutar kojih se reflektuju pozicije moći, te je moguće zamisliti (a moje iskustvo sa DMJ koje su pod okriljem zakona o promociji građanske participacije regije Toskana predlagane, govori u prilog toj tezi) da i institucije deliberativne demokratije mogu biti viđene kao moguće arene za reprodukovanje političke moći. Naime, dešavalo se da inicijatori i promoteri DMJ budu politički akteri koji su upravo predlagali način uokviravanja teme koji dovodi do toga da građani budu izloženi isključivo jednosmernim informacijama i argumentacijama, navodeći ih na taj način da se orijentišu prema političkoj odluci tih političkih aktera. Kasnije bi odluku proizašlu iz takve „deliberacije” bilo moguće predstaviti kao odluku građanstva i time joj obezbediti legitimnost. Postojanje institucije Nezavisnog regionalnog autoriteta koji je vršio odabir DMJ, koje su kasnije i implementirane uz finansijsku pomoć regije Toskana, u ovim slučajevima onemogućio je promovisanje takve, na specifične političke interese ograničene, agende. Iako u Torinu nije bilo pokušaja da se DMJ zloupotrebi za specifične ciljeve nekih određenih aktera,¹¹ proces sastavljanja informativnih materijala nije prošao bez problema.

Neću ovde nabrajati imena članova i članica odbora zainteresovanih strana zato što ona, na jeziku na kom se ova knjiga objavljuje i u zemlji u kojoj se ona objavljuje, ništa ne bi značila, ali ću pomenuti da su se članovi odbora sastojali od 9 predstavnika i predstavnica za

¹¹ Neophodno je ovde imati u vidu da torinski eksperiment nije bio deo institucionalnih mehanizama, te odluke koje su se torinskim eksperimentom donosile nisu bile obavezujuće.

temu prava glasa za migrante i 13 predstavnika i predstavnicu za temu TAV. Uključeni su bili politički predstavnici i predstavnice lokalnih, ali i nacionalnih institucija, nevladinog sektora iz specifičnih oblasti, medija, etničkih zajednica, sindikata. U slučaju TAV-a predstavnici pokreta NO-TAV ciljano nisu uključeni zato što je u tom momentu bilo teško jasno identifikovati članice ili članove pokreta koji bi mogli biti prihvaćeni kao predstavnici neke šire društvene grupe i nije bilo jasno da li bi zaista predstavljali interese populacije koja bi bila obuhvaćena odlukom izgradnje TAV-a. Pitanje reprezentativnosti predstavnika društvenih pokreta veoma je kompleksno (Diani, 2003; Vitale, 2007), te je u situaciji još uvek nejasno strukturiranog pokreta bilo problematično uključiti one koji su se unutar medijskog prostora isticali kao njegovi glasnogovornici. Ipak, neki od predstavnika pokreta koji su istovremeno i obavljali politički relevantne funkcije, izabrani su da učestvuju u DF-u.

Proces konstituisanja odbora zaduženog za temu prava glasa prošao je na predviđen način. Nakon faze u kojoj je veći broj subjekata kontaktiran i informisan o ciljevima i principima eksperimenta, od onih koji su se pokazali zainteresovanima izabrano je 10 članova i članica. Prva verzija informativnih materijala, koju je predložio predstavnik akademske zajednice kome je ova tema u fokusu, poslata je na doradu i komentare svim članicama i članovima odbora. Nakon što su komentari i sugestije integrisani unutar nove verzije dokumenta, odbor se ujedinio i još jednom prokomentarisao materijale koji će na kraju biti odobreni kao adekvatni za slanje uzorku građanstva.

U slučaju teme TAV, proces izrade informativnih materijala pokazao se kao veoma kompleksan. Polarizacija koja se manifestovala još pre nego što je ekperiment započeo, imala je svoj efekat i na ovu fazu eksperimenta i teškoće su se videle već pri prvom kontaktu. Poziv organizatora i inicijatora ekperimenta na akademsku neutralnost doprineo je da odabrani subjekti ipak prihvate saradnju. Međutim, iako je bilo predviđeno da se odbor sastane i fizički na jednom mestu, to nije bilo moguće ostvariti. Protivnici projekta TAV su se plašili da bi mogli biti (ponovo) zloupotrebljeni u jednoj nedovoljno jasnoj

situaciji koja bi mogla da reflektuje iste odnose moći koji postoje i u relanoj političkoj sferi, unutar koje su oni bili politički slabija strana. Naučni odbor je zbog svega toga pronašao novu strategiju koja je kasnije omogućila da informativni materijali budu odobreni od strane svih subjekata koji su se u odboru našli. Naime, svi članovi i članice odbora su prvo bili intervjuisani pojedinačno, nakon čega su argumenti u vezi sa njihovim pozicijama predstavljeni u prvoj verziji informativnih materijala koji su, tek nakon brojnih izmena sa njihove strane, konačno odobreni.

U srži ovog elementa operacionalizacije deliberacije jeste razumevanje i prihvatanje nemogućnosti da se određeni društveno-politički problem razume i predstavi na neutralan način, te se od mogućnosti takvog predstavljanja teme odustaje i fokusira na primenu inkluzivnog pristupa predstavljanja argumenata, stavova i vrednosti u vezi sa temom. Međutim, poteškoće koje su se pojavile u sastavljanju informativnih materijala ukazale su na relevantnost međusobne zavisnosti između uokviravanja i argumentovanja javnih tema i reprodukovanja odnosa političke moći koji postoje unutar društveno-političkih konteksta, te nemogućnosti da se DMJ izoluje od tih odnosa moći. Do sličnih zaključaka došli su i zastupnici sistemskog pristupa deliberaciji (videti Parkinskon, 2012 u Parkinson i Mansbridge, 2012).

Informativne materijale je neophodno poslati barem dve sedmice pre samog deliberativnog događaja. U slučaju DF-a, njihova finalna verzija je prethodno pretrpela još jednu modifikaciju: nastojalo se da se kompleksnija terminologija pojednostavi ili pojasni kako bi bila dovoljno razumljiva građanima koji nisu eksperti u tim oblastima.

Informativni materijali se koriste i kao vodič za sastavljanje inicijalnog upitnika, s obzirom da se unutar njega mora reflektovati okvir teme koji postavlja naučni odbor i odbor zainteresovanih strana. Stimulans u vidu pitanja u okviru upitnika takođe utiče na način na koji se o temi razmišlja i izjašnjava (Chong i Druckman, 2007), te je iz tog razloga neophodno i u ovoj fazi voditi računa o načinu na koji se tema uokviruje. Najčešće se u upitnik koji se koristi u DF-u, kao što je to bio slučaj i u Torinu, uključuju sledeće kategorije pitanja:

sociodemografske karakteristike, interes za politiku, političke orijentacije merene na kontinuumu desno-levo, subjektivna politička efikasnost, osećanja prema različitim društvenim grupama, opšti politički stavovi, specifični politički stavovi na temu deliberacije, političke preferencije i specifična znanja u vezi sa temom deliberacije. Najznačajnije grupe pitanja, koje omogućavaju merenje efekata deliberativnog tretmana, jesu specifična znanja koja se odnose na temu deliberacije (videti tabelu 2 za pitanja koja mere znanje na temu TAV i tabelu 4 za pitanja koja mere znanje na temu pravo glasa), političke preferencije (videti tabelu 1 za pitanja koja pokazuju političke preferencije na temu TAV i tabelu 3 za pitanja koja pokazuju političke preferencije na temu pravo glasa) i specifični politički stavovi na temu deliberacije (videti liste skala stavova u drugom poglavlju). Završni upitnik ponavlja pitanja iz inicijalnog, sa izuzetkom sociodemografskih pitanja, i dodatkom pitanja o evaluaciji samog deliberativnog iskustva, dozvoljavajući na taj način komparaciju stavova i mišljenja pre i posle eksperimenta, ukazujući na efekte koje deliberacija proizvodi.¹²

1.2.2. Odabir učesnika i učesnica deliberacije

Ovaj paragraf započinjem klasifikacijom različitih formi javnih konsultacija koju je predložio Džejms Fiškin (J. Fishkin, 2006) koja, iako veoma pojednostavljena, daje značajne uvide u osnovne zajedničke elemente i razlike koje postoje između postojećih formi javnih konsultacija.

¹² U slučaju DF koji se odigrao u Torinu, inicijalni upitnik je bio administriran uzorku pri prvom telefonskom kontaktu. Trajao je 20. minuta i bio je sastavljen isključivo od pitanja zatvorenog tipa.

Tabela 5: Osam formi javnih konsultacija (Fishkin S. James, 2006)¹³

Metoda selekcije

	1. Autoselekcija	2. Neslučajni uzorak	3. Slučajni uzorak	4. „Svi”
A. „Sirovo” javno mnenje	1 A. SLOP ¹⁴	2 A. Neka istraživanja javnog mnjenja	3 A. Većina istraživanja javnog mnjenja	4 A. Referendumi
B. „Reflektovano” javno mnjenje	1 B. Fokus grupe	2 B. Građanske porote itd.	3 B. Deliberativni forumi	4 B. „Deliberativni ¹⁵ dan”

Značaj table 5 ogleda se u tome što ukazuje da različite forme javnih konsultacija, koje su unutar nje reprezentovane, nisu podeljene samo na osnovu načina odabira učesnika i učesnica, već i po refleksivnosti stavova¹⁶ koji se putem njih iskazuju. Iz nje postaje jasno da je ono što zaista razlikuje DF od ostalih metoda konsultacije javnosti, ali i od većine metoda DMJ, jeste to što se on bazira na učešću slučajnog uzorka.¹⁷ Drugačije metode selekcije mogu biti raznovrsne, ali najčešće na različite načine direktno pozivaju zainteresovanu populaciju da učestvuje u deliberaciji, zapravo proizvodeći autoselekciju

¹³ “The Strategies of Public Consultation” in *IJA – The Integrated Assessment Journal*, Vol. 6, pp. 57–72.

¹⁴ Akromim za “self-selected listener opinion poll” izmislio je Norman Bradburn (University Chicago) i predstavlja autoselektovan uzorak koji koriste televizijske ili radijske emisije.

¹⁵ Dan za deliberaciju je atipičan deliberativni forum i predstavlja predlog da se odabere jedan dan kao nacionalni praznik za svaku godinu kada se u Americi odigravaju izbori. Predlog dolazi od James Fishkin i Bruce Ackerman.

¹⁶ Iako nisam zadovoljna prevodom termina koji sam predložila u tabeli: „sirovo” (row) i „reflektovano” javno mnjenje (raffinate) zbog toga što se u ovim terminima oslikava neka elitistička vizija (ne)posebnosti građanstva, ovi termini su korišćeni zato što mi je bilo značajnije da adekvatno predstavim namere autora table.

¹⁷ Na primer, u Građanskim porotama se koristi uzorkovanje po kvotama kako bi se izabrao dosta nizak broj učesnika i učesnica (najčešće od 12 do 20).

isključivo veoma zainteresovane populacije,¹⁸ koja je problematična ako je cilj postizanje inkluzivnosti i predstavljanje različitih perspektiva (posebno onih grupa koje su politički pasivne).

Prateći standardni dizajn DF-a i ostalih kvazieksperimenata koji se koriste u empirijskim društvenim naukama, eksperiment u Torinu se u prvom momentu bazirao na slučajnom uzorku opštine Torino. Uzorak je bio sastavljen od 1690 stanovnika opštine Torino, stratifikovanom na tri oblasti: Torino grad, Torino urbana oblast i Torino provincija. Međutim, značaj moguće izgradnje pruge Torino-Lion (TAV) za populaciju Valle di Susa opredelila je naučni odbor da donese odluku da ova populacija bude više zastupljena u uzorku, otprilike 10% uzorka, iako ona u realnosti predstavlja 2% populacije Torina. Ukupan broj kontaktiranih subjekta bio je 10965, od kojih je samo 1690 do kraja završilo prvi intervju. Cilj je bio da se 300 individua pojavi na deliberativnom događaju, ali je na kraju samo 175 zaista došlo na događaj.¹⁹ Krajnji izbor učesnika i učesnica bio je zasnovan na poštovanju kriterijuma pola, godina, nivoa obrazovanja, zone stanovanja. Kao kvazikontrolna grupa²⁰ regrutovan je slučajni uzorak subjekata koji dolaze iz drugih italijanskih regija: 200 osoba je odgovorilo na telefonski upitnik, a njih 40 je učestvovalo na događaju.²¹

U okviru faze regrutovanja učesnika, onima koji su bili inicijalno izabrani da učestvuju poslani su informativni materijali, ali i sve

¹⁸ Ovakav je slučaj kod „konsenzus konferencija“ koje počinju sa autoslekcijom, ali koje se ipak u kasnijim fazama koriguju kroz formiranje kvota kako bi bio zadovoljen kriterijum reprezentativnosti.

¹⁹ Prvom danu eksperimenta prisustvovalo je 182 osobe, ali je na kraju taj broj spao na 175. Zbog ovoga je samo 175 slučajeva smatrano validnim i uključeno u analizu.

²⁰ Ova grupa učesnika i učesnica je popunila identičan inicijalni upitnik kao i uzorak stanovnika opštine Torino, ali nisu učestvovali u deliberativnom tretmanu na teme TAV i pravo glasa. Ona zapravo predstavlja kvazi kontrolnu grupu zato što je takođe učestvovala u neformalnim diskusijama na evropske teme, šire postavljene, a u okviru jednog drugačijeg projekta – *European Citizens' Consultation*. U ovom radu ova grupa neće biti korišćena s obzirom da mehanizmi koji su uticali na formiranje mišljenja i stavova te grupe nisu bili kontrolisani.

²¹ Telefonski inicijalni intervju je trajao otprilike 20 minuta i urađen je CATI metodom.

neophodne informacije koje se tiču samog procesa, kako bi razumeli same ciljeve procesa i njegovu dinamiku. Pored svih plaćenih troškova boravka i putovanja, učesnici su dobili i novčanu nadoknadu. Izabrana je, takođe, i grupa rezervnih učesnika i učesnica koji su zadovoljavali sve kriterijume izbora, za slučaj da se neko od pozvanih učesnica i učesnika predomisli. Sve osobe iz uzorka su periodično pozivane da potvrde učešće, kako bi se sprečilo otkazivanje u poslednjem momentu. S obzirom da je odabir slučajnog uzorka i njegovo učešće u eksperimentu jedna od važnijih stavki čitavog DF-a, ovaj zahtevan zadatak je u opisanom slučaju bio poveren profesionalnoj agenciji za istraživanje javnog mnjenja.²²

Procedura izbora slučajnog uzorka doprinosi vrednosti DF-a na dva načina. Sa jedne strane, slučajan uzorak doprinosi naučnoj vrednosti DF-a, čineći jedinicom analize „statistički mikrokosmos” opšte populacije. Sa druge strane, činjenica da svaki građanin ili građanka ima istu mogućnost da bude izabran ili izabrana, povezana je sa principima inkluzivnosti i jednakosti, dok istovremeno doprinosi osećaju poverenja javnosti u DMJ.

Kao što se vidi iz tabele 5, metod slučajnog uzorka zajednička je karakteristika DF-a i istraživanja javnog mnjenja, ali je neophodno pomenuti da je uzorak koji učestvuje u DF-u manji od slučajnog uzorka istraživanja javnog mnjenja i uglavnom se kreće, kada uzmemo u obzir DF eksperimente koji su se do danas organizovali, od 100 do 1000 učesnika i učesnica. Mala brojnost neminovno navodi na pitanje o ograničenjima ovakve reprezentativnosti. Istraživanja koja su se bavila utvrđivanjem reprezentativnosti uzoraka učesnica i učesnika u DF-u uglavnom koriste metod poređenja između učesnika i učesnica u eksperimentu sa onima koji su intervjuisani na početku, a koji nakon toga nisu prihvatili da učestvuju ili su inicijalno prihvatili, ali se nisu pojavili na samom događaju. Sledeći ovu logiku, u tabeli 6 predstavljena je ova komparacija uzoraka.

²² Izbor centra koji sprovodi telefonske intervjuje ima veliku važnost za dobijanje validnih podataka. U torinskom eksperimentu ovaj zadatak je bio poveren TNS INFRAEST SpA di Milano (TNS Social et Opinion).

Tabela 6: Poređenje: uzorak onih koji su učestvovali – uzorak onih koji nisu učestvovali

		Srednja vrednost			Br.	
	Interval varijacije	Oni koji nisu učestvovali	Učesnici i učesnice	Statistička značajnost	Oni koji nisu učestvovali u eksperimentu	Učesnici i učesnice
SOCIODEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE						
Nivo obrazovanja (nizak: 1; visok: 6)	1-6	2,48	2,81	***	1690	175
Pol (m-ž)	1-2	1,52	1,45		1690	175
Godine života		50,52	53,39	*	1690	175
RELIGIJA						
Frekventnost odlazaka na religijske obrede (više od jednog puta nedeljno: 1; nikad: 8)	1-8	4,70	5,18	*	1467	174
POLITIČKA PARTICIPACIJA						
Zainteresovanost za politiku (1- mnogo; 4-nimalo)	1-4	2,27	1,86	***	1495	175
Broj dana u nedelji – čitanje dnevnih novina (od 1 do 7)	1-7	4,20	4,94	***	1480	174
POLITIČKA ORIJENTACIJA						
Samopozicioniranje: Levo: 0; desno: 10	0-10	4,87	4,56		1307	163
Glasanje: centar-levo: 1 / centar-desno: 18 (lista partija)	1-18	8,36	7,41	**	1012	139
SUBJEKTIVNA POLITIČKA EFIKASNOST						
Imam uticaj na politiku (nikakav uticaj: 0; veliki uticaj: 10)	0-10	2,80	3,08		1423	168
Politička elita ne brine mnogo o onome šta ja mislim (veoma se slažem: 1; uopšte se ne slažem: 5)	1-5	1,94	1,95		1476	174

Često ne razumem ono što se dešava u politici (veoma se slažem: 1; uopšte se ne slažem: 5)	1-5	2,23	2,42		1487	174
Nije vredno slušati moje mišljenja o politici (veoma se slažem: 1; uopšte se ne slažem: 5)	1-5	3,34	3,66	***	1432	172
ZADOVOLJSTVO DEMOKRATIJOM (veliko zadovoljstvo: 1; veliko nezadovoljstvo: 4)						
U Italiji	1-4	2,82	2,85		1489	175
U EU	1-4	2,48	2,48		1325	167
IDENTITET (velika vezanost: 1; velika nevezanost: 5)						
Vežanost za grad/selo	1-5	1,66	1,63		1508	174
Vežanost za regiju	1-5	1,61	1,71		1507	174
Vežanost za Italiju	1-5	1,43	1,50		1509	175
Vežanost za EU	1-5	2,14	2,13		1485	174
OSEĆANJA PREMA... (100: mnogo topla, velika naklonjenost, 0 : mnogo hladna, veliki otpor)						
Amerikanci	1-100	54,81	51,75		1458	171
Francuzi	1-100	56,72	56,39		1463	174
Italijani sa juga Italije	1-100	71,36	66,71	**	1466	173
Pokret NO TAV	1-100	37,86	34,22		1390	173
Pokret NO GLOBAL	1-100	26,30	29,79		1391	169
Ekstremna levica	1-100	31,58	32,44		1406	173
Ekstremna desnica	1-100	29,08	22,20	***	1399	172
Rumuni	1-100	45,58	45,66		1420	176
Peruanci	1-100	57,79	57,82		1302	162
Marokanci	1-100	43,34	41,99		1422	174
Albanci	1-100	36,99	32,54		1416	175
POLITIČKI STAVOVI PREMA MIGRANTIMA (veoma se slažem: 1; uopšte se ne slažem: 5)						
Migranti utiču na povećanje nivoa kriminala	1-5	2,38	2,35		1473	
Migranti čine dobro našoj ekonomiji	1-5	2,60	2,38	**	1472	175

Migranti oduzimaju posao italijanskim građanima i građankama	1-5	3,33	3,40		1495	175
Migranti unapređuju naše društvo	1-5	2,84	2,76		1483	174
Treba obeshrabiti brakove između migranata/migrantkinja i italijanskih građana/građanki	1-5	3,57	3,64		1466	175
Treba privilegovati zapošljavanje Italijana nasuprot migranata	1-5	2,83	3,01		1471	174
Migranti su kao mi – moraju imati pravo glasa	1-5	3,30	3,28		1460	172
Osobe koje plaćaju poreze moraju imati pravo glasa	1-5	2,05	1,99		1480	172
STAVOVI U VEZI SA PRAVOM GLASA (0: sigurno se neće desiti; 10: sigurno će se desiti)						
Ako stranci dobiju pravo glasa – levica će profitirati	0-10	6,24	6,86	**	1333	160
Ako stranci dobiju pravo glasa – malo njih će glasati zaista	0-10	5,34	5,21		1364	163
Ako stranci dobiju pravo glasa – demokratski život će biti bogatiji	0-10	4,98	5,42		1397	171
Ako stranci dobiju pravo glasa – postaće više vezani za demokratiju	0-10	5,06	5,40		1377	170
Ako stranci dobiju pravo glasa – uvećaće se broj nedemokratskih praksi	0-10	4,76	4,61		1348	169
Ako stranci dobiju pravo glasa – socijalni benefiti za njih će se uvećati	0-10	6,09	6,61	**	1290	162
Poželjni proces za etničke grupe: Integracija (0) vs Održavanje tradicija (10)	0-10	4,23	3,98		1452	174
POLITIČKE PREFERENCIJE U VEZI SA PRAVOM GLASA (veoma naklonjen, naklonjena: 1; veoma protiv: 5)						
Dati pravo glasa strancima na opštinskim izborima	1-5	2,55	2,48		1469	174
Dati pravo glasa strancima na nacionalnim izborima	1-5	3,04	3,04		1451	173

Dozvoliti dobijanje italijanskog državljanstva nakon 5 godina rezidencije u Italiji	1-5	3,10	3,07		1472	176
ZNANJE I STAVOVI U VEZI SA PRAVOM GLASA (tačan odgovor: 1; pogrešan odgovor: 0)						
Nivo na kom migranti imaju pravo glasa – tačan odgovor	0-1	0,18	0,20		1690	175
Situacija u vezi sa pravom glasa na lokalnim izborima – tačan odgovor	0-1	0,16	0,21	*	1690	175
Godine rezidencije neophodne za pravo glasa – tačan odgovor	0-1	0,29	0,30		1690	175
Procenat migranata – tačan odgovor	1-4	2,45	2,47		1690	175
STAVOVI U VEZI SA TAV-om						
Kada mislite da će TAV biti funkcionalan? (nikad: 1; za više od 20 godina: 5)	1-5	3,10	3,16		1249	158
Troškovi izgradnje TAV-a su veći od dobiti koje bi doneo (veoma se slažem:1; uopšte se ne slažem: 5)	1-5	3,17	3,18		1223	157
TAV će nepovratno narušiti teritoriju Val di Susa (veoma se slažem:1; uopšte se ne slažem: 5)	1-5	3,30	3,45		1391	171
TAV je značajna prilika za ekonomski razvoj Pijemonta (veoma se slažem:1; uopšte se ne slažem: 5)	1-5	1,96	1,86		1443	175
Ko se protivi TAV-u je protiv progressa (veoma se slažem:1; uopšte se ne slažem: 5)	1-5	2,83	2,79		1439	175
Pokret NO TAV se brine za negativne posledice TAV-a za: sve (0) – sopstvenu „baštu“? (10)	0-10	6,25	6,43		1378	166
Pokret NO TAV protestuje zbog: nedostataka debate i nedovoljne uključenosti zainteresovane populacije u donošenje odluka u vezi sa TAV-om (0) – tehničkih sadržaja samog projekta (10)	0-10	5,38	5,06		1368	159

POLITIČKE PREFERENCIJE U VEZI SA TAV-om (veoma naklonjen, naklonjena: 1; veoma protiv: 5)						
Treba izgraditi TAV?	1-5	2,10	2,98		1434	175
Treba zadržati postojeću liniju i prilagoditi je	1-5	2,63	2,94	*	1369	169
Treba duplirati postojeću liniju	1-5	2,84	2,93		1290	163
Treba napraviti prolaz kroz la Val Sangone	1-5	2,79	2,69		1115	146
Treba napraviti prolaz na severu Torina i onda kroz Valle di Susa	1-5	2,47	2,66		1204	153
ZNANJE I STAVOVI U VEZI SA TAV-om (tačan odgovor: 1; pogrešan odgovor: 0)						
TAV će prevoziti kroz Valle di Susa robu, putnike ili oboje?	0-1	0,67	0,70		1690	175
U kojoj fazi su trenutno radovi?	0-1	0,56	0,57		1690	175
Koja je godina najvećih protesta u Valle di Susa	0-1	0,21	0,22		1690	175

Medije učesnika/učesnica i neučesnika/neučesnica se odnose na inicijalni intervju (T0). Vrednost two tailed p se zasniva na razikama između medija dve grupe krećući od nulte hipoteze o nepostojanju razlike između dva uzorka.

Statistički značajno na nivou .05 (two tailed test);

** Statistički značajno na nivou .01 (two tailed test);

*** Statistički značajno na nivou .001 (two tailed test).

Posmatrajući tabelu 6, glavne razlike koje možemo primetiti su:

- a) uzorak učesnika i učesnica ima malo viši nivo obrazovanja od onih koji nisu učestvovali
- b) uzorak učesnika i učesnica je malo stariji od onih koji nisu učestvovali
- c) uzorak učesnika i učesnica učestvuje u religijskim obredima manje redovno od onih koji nisu učestvovali
- d) uzorak učesnika i učesnica je više zainteresovan za politiku od onih koji nisu učestvovali
- e) uzorak učesnika i učesnica češće čita dnevne novine od onih koji nisu učestvovali

- f) uzorak učesnika i učesnica se pozicionira i glasa za centar-levo češće nego centar-desno u odnosu na one koji nisu učestvovali
- g) uzorak učesnika i učesnica ima viši nivo subjektivne političke efikasnosti od onih koji nisu učestvovali
- h) uzorak učesnika i učesnica sebe percipira više kao pripadnike Evrope nego oni koji nisu učestvovali
- i) uzorak učesnika i učesnica ima hladnija osećanja prema desničarskim pokretima i toplija osećanja prema pokretima *No Global* od onih koji nisu učestvovali
- j) uzorak učesnika i učesnica smatra, više nego oni koji nisu učestvovali, da migranti čine dobro za italijansku ekonomiju
- k) uzorak učesnika i učesnica misli, više nego oni koji nisu učestvovali, da proširivanje prava glasa na migrante donosi dobro levisi
- l) uzorak učesnika i učesnica smatra da će jedna od posledica proširivanja prava glasa za migrante biti povećanje socijalnih benefita za migrante

Od 66 stavki koje su poređene, samo kod 19 je uočena statistički značajna razlika među uzorcima, što govori u prilog tezi da, celokupno gledajući, uzorak učesnica i učesnika ima tendenciju da bude veoma reprezentativan – kako sociodemografski tako i, što je zapravo još važnije, po iskazanim stavovima. Zapravo, nije iznenađujuće, i u skladu je sa istraživanjem javnog mnjenja, to što su one kategorije koje odbijaju da učestvuju sastavljene od populacije nižeg nivoa obrazovanja, manje zainteresovanih za politiku, manje politički aktivnih i manje politički informisanih. Međutim, veoma je važno da ne postoje suštinske razlike koje se tiču osnovnih varijabli, onih koje se odnose na teme deliberacije. Od šest varijabli koje se odnose na nivo znanja o temama, samo je kod jedne uočena značajna razlika između uzoraka.²³ U slučaju varijabli koje ukazuju na stavove uzorka populacije, situacija

²³ Tačna tvrdnja „trenutno nemaju nikakve predstavnike i predstavnice” mogla je da se izabere od pet postojećih alternativa: imaju pravo glasa samo na nacionalnim izborima, imaju pravo glasa samo na lokalnim izborima, postoji jedno konsultativno

je veoma slična. Od 30 varijabli koje ukazuju na specifične stavove ili preferencije na teme deliberacije, samo kod četiri su pronađene statistički značajne razlike. U tom smislu, učesnici i učesnice mogu se smatrati adekvatnim predstavnicima i predstavnicama opšte populacije koja bi bila obuhvaćena eventualnom političkom odlukom koja se donosi putem deliberativnog procesa.

Ono što svakako ostaje kao problem o kom je neophodno iznova promisliti, pri operacionalizaciji deliberacije unutar svake pojedinačne DMJ, jeste ko su pripadnice i pripadnici građanstva koji bi bili obuhvaćeni efektima eventualne političke odluke koja se u toku deliberacije formira. Pitanje koje je u osnovi legitimiteta reprezentativne logike demokratije nije u potpunosti nestalo uvođenjem DMJ, i na pitanje: *Koga predstavljaju učesnice i učesnici DMJ?* mora se ponovo adekvatno odgovoriti u svakom datom kontekstu. Stratifikovani slučajni uzorak ne može biti garancija predstavljanja svih postojećih stavova i mišljenja zbog toga što se on bazira na uzorkovanju populacije na osnovu njenih poznatih karakteristika. U velikom broju situacija, sociodemografske karakteristike uzorka ne mogu biti adekvatni prediktori određenih stavova na specifične teme. Tako, na primer, u slučajevima kada je populacija na koju bi politička odluka koja se formuliše imala velikog uticaja zapravo politički pasivna populacija, deliberativni ideali nalažu da je nužno pronaći načine koji bi dozvolili da njihovi stavovi, koji do tada nisu bili saslušani, budu iskazani. Metoda slučajnog uzorka pokazala se kao neuspešna pri organizaciji gradskog sastanka (town meeting) koji se odigrao u Pratu 2010. godine, na temu izmene Plana generalne regulacije sistema zelenih površina, koji je pokrenula Gradska uprava grada Prato (Toskana, Italija). Naime, populacija migranata i migrantkinja iz Kine, koja čini otprilike 12% ukupne populacije Prata (i više od 50% ukupne populacije stranaca u ovoj opštini),²⁴ u potpunosti je

opštinsko telo građana i građanki migranata koje predstavlja njihove interese, nemaju nikakve predstavnike i predstavnice trenutno ili nijedna od ponuđenih opcija.

²⁴ Statistički podaci Opštine Prato, <http://statistica.comune.prato.it/?act=f&fid=6370>

odbila da učestvuje u ovoj DMJ, iako je u inicijalnim intervjuima izrazila zainteresovanost za ovu temu. Iz tog razloga je u ovom slučaju bilo neophodno namenski pozivati predstavnike i predstavnice organizacija civilnog društva, za koje se procenilo da imaju najvalidnije uvide u stavove ove grupe. Na liniji ovih promišljanja ostaje otvoreno i pitanje, na koje ću se kasnije u mom radu ponovo vratiti, kako predstaviti buduće generacije u procesima donošenja političkih odluka koje se tiču životne sredine, odluka koje imaju neosporan uticaj na život budućih generacija.

1.2.3. Deliberativne diskusije

Torinski DF odigrao se u subotu, 23. i nedelju, 24. marta 2007. godine, prateći model (prikazan u tabeli 7) koji se ne podudara u potpunosti sa standardnim modelom DF eksperimenata. Standardni model predviđa da se u prvoj fazi odigravaju slobodne (uz prisustvo moderatora koji eventualno samo minimalno intervenišu) diskusije unutar grupa, dok se u drugoj fazi sve grupe ujedinjuju na plenarnim sesijama u kojima učestvuju eksperti i ekspertkinje i političari i političarke kojima učesnici i učesnice grupa postavljaju pitanja proizašla iz diskusija.

Ono u čemu se DF Torino razlikuje od standardnog modela DF-a je to što su dve teme diskusije bile obrađene na drugačiji način. Naime, tema proširivanja prava glasa na lokalnim izborima na migrante imala je samo jednu plenarnu sesiju, dok su temi TAV bile posvećene dve plenarne sesije. Ovakva modifikacije napravljena je zbog velike kompleksnosti teme i potrebe da se neki argumenti detaljno obrade, što je naučnom odboru postalo jasno u toku faze sastavljanja informativnih materijala, nakon čega se odlučilo na ovakve izmene.

Tabela 7: Faze DF-a Torino

	Tema I – Pravo glasa migrantima	Tema II – TAV
Subota 24 Mart 2007		
10,30-11,45	Diskusija u malim grupama	
12,00-13,15	Diskusija u malim grupama	
14,30-15,45	Plenarna sesija sa pitanjima za eksperte i ekspertkinje	
16,45-18,00		Diskusija u malim grupama
18,15-19,30		Plenarna sesija sa pitanjima za eksperte i ekspertkinje
Nedelja 25 Mart 2007		
9,30-10,45		Diskusija u malim grupama
11,15-13,00		Plenarna sesija sa pitanjima za eksperte i ekspertkinje
14,00-14,30	Diskusija u malim grupama i formulacija pitanja za političare	Diskusija u malim grupama i formulacija pitanja za političare
14,30-15,15	Plenarna sesija sa pitanjima za političare	
15,15-16,00		Plenarna sesija sa pitanjima za političare

Na deliberativnom eksperimentu pojavilo se 175 učesnika i učesnica koji su bili nasumično podeljeni u manje grupe.²⁵ Teme su bile diskutovane sekvencijalno: prvo je diskutovano o pravu glasa, a nakon toga o TAV-u. Kvazikontrolna grupa diskutovala je u isto vreme dok se ekperiment odvijao.

Svakoj grupi bio je dodeljen jedan moderator ili moderatorka i jedna osoba koja je pomagala oko organizacije. Relevantnost moderacije za odvijanje procesa deliberacije unutar DMJ je očigledna, ali ne samo zato što sopstvenim stavovima i mišljenjima moderatori i

²⁵ U 5 makrogrupa (A-E) koje su činile 19 grupa okupljenih oko okruglih stolova.

moderatorke mogu potencijalno uticati na sam tok deliberacije, već i zato što i oni sami mogu postati involvirani relacionim dinamikama koje se stvaraju između učesnika i učesnica diskusije. Idealno, i kako je to predviđeno standardima DF-a, postoji centralni moderator ili moderatorka, koji zajedno sa naučnim odborom učestvuje u svim fazama konstruisanja eksperimenta. Poznavanje svih faza eksperimenta i karakteristika tema i uzorka neophodno je kako bi se centralni moderator ili moderatorka kretao bez sumnji unutar samog deliberativnog događaja i tako mogao da koordinira sve moderatorke i moderatore malih grupa. Najčešće se, na osnovu svih znanja koje je centralni moderator usvojio tokom pripreme eksperimenta i na osnovu standarda propisanih za DF, sastavlja vodič za moderatorke i moderatore, koji im se na posebnom formativnom sastanku prikazuje i o njemu diskutuje. U DF Torino učestvovalao je 19 moderatora i moderatorki koji su birani na osnovu iskustva u participativnim događajima i moderiranju fokus grupa. Osnovna karakteristika uloge moderatora i moderatorki u DF jeste minimalistički pristup koji se sastoji u uzdržavanju od svake vrste intervencije koja nije u vezi sa strogo formalnim pravilima eksperimenta (vremenska ograničenja i slično), sem u slučaju snažnog kršenja principa ravnopravnosti učestvovanja u diskusiji, kada se intervencija najčešće svodi na skretanje pažnje učesnicima ili učesnicama koji pokušavaju da monopolizuju diskusiju ili vređaju sagovornike i da krše zadata pravila. Uloga moderatora ili moderatorke definisana je, dakle, unutar DMJ, kao minimalna. Oni nemaju pravo da usmeravaju diskusiju, daju komentare, dodaju nove argumente. Kod organizacije samih diskusija uvaženi su i kriterijumi koji se odnose na prostor. Naime, proksemički faktori takođe su uzeti u obzir pri planiranju diskusije, te se u odabiru oblika stolova, njihovog rasporeda, kao i rasporeda samih učesnika i učesnica, vodilo računa i ovim kriterijumima. Značaj ovih faktora pokazuje se kao relevantan u efektima koje imaju na grupne dinamike.

Odabir moderatora plenarnih sesija, tokom kojih eksperti i ekspertkinje, kao i političari i političarke odgovaraju na pitanja koja su formulisana tokom diskusija u malim grupama, veoma je važan kako

bi se izbegla zloupotreba vremena od strane profesionalnih govornika i kako bi se fokus držao samo na odgovorima i argumentima koji su traženi od učesnika i učesnica. Rečeno je već da je odbor zainteresovanih strana zadužen za odabir predstavnika i predstavnicu koji učestvuju unutar plenarnih sesija. Ovde je, kao i u ostalim fazama eksperimenta, važno postići uravnoteženost i sklad između različitih stavova koji su predstavljeni.

U Torinu, unutar sesija posvećenim pravu glasa, ovakav sklad ipak nije postignut, s obzirom da nijedan ekspert ili ekspertkinja, kao ni političar ili političarka koji su bili prisutni, nisu podržavali stav koji ide u pravcu negiranja prava glasa migrantima. Iako su nosioci ovakvog stava kontaktirani, oni su, nakon toga što su potvrdili učešće, u poslednjem momentu ipak odustali, zbog čega nije bilo mogućnosti da se pronade adekvatna zamena. Odsustvom ovog stava na plenarnim sesijama narušena je i ravnoteža samog eksperimenta. U slučaju teme TAV, isti broj predstavnika i predstavnicu različitih stavova učestvovao je u sesijama. Različit način na koji su teme bile uokvirene, pa samim tim i argumentacije i stavovi predstavljeni unutar eksperimenta, što se u ovom slučaju manifestovalo kroz odsustvo stavova protiv prava glasa unutar plenarnih sesija, veoma je problematičan ukoliko dovodi u pitanje samu realizaciju (idealno postavljene) deliberacije. Dodatni empirijski problem predstavlja nemogućnost preciznog merenja uticaja varijacije tema u fazi analize podataka (Fiket et al., 2013). Kompleksnost deliberativnog tretmana zapravo onemogućava izolaciju varijabli koje utiču na proces i njegove rezultate (Mutz, 2002). Uvidevši, međutim, značaj koji faza diskusija i razmene argumentacija koje se dešavaju tokom plenarnih sesija, ima unutar celokupnog deliberativnog tretmana (Fiket i Memoli, 2013), u drugom poglavlju rada, pri analizi rezultata DF Torina, uzeta je u obzir varijacija ove varijable.

Iako fokus mog rada nije na promišljanju DMJ kao validnih naučno-istraživačkih metoda, već mogućnost adekvatne implementacije procesa deliberacije unutar realnih društveno-političkih konteksta u skladu sa deliberativnim idealima, treba ipak skrenuti pažnju na potencijalne probleme kvaziekperimentalnog tretmana koji se sprovodi

unutar DMJ, a koji su se manifestovali kroz analizu torinskog DF. Pre svega, mora se uzeti u obzir Dijem-Kvajnova teza. On upozorava da kod DMJ nije moguće testirati jednu specifičnu hipotezu u izolaciji zato što empirijski test neminovno uključuje čitav skup pomoćnih hipoteza koje su deo te specifične hipoteze. Pomoćne hipoteze se odnose na pretpostavke koje nisu potvrđene prethodnim empirijskim testom (Bardsley et al., 2010). Testiranjem osnovne hipoteze (deliberativni proces će proizvesti određene rezultate), mi pretpostavljamo da će se deliberativni proces odigrati, ali za to nismo dobili empirijsku potvrdu. Osnovna pomoćna hipoteza – da se proces deliberacije odigrao, zavisi od realizovanja drugih pomoćnih hipoteza koje se tiču inkluzivnosti, izloženosti različitim stavovima i mišljenjima itd.

Na samom kraju ovog poglavlja, a pre nego što se upustimo u analiziranje jednog specifičnog aspekta deliberativnog građanstva, prikazaću rezultate analize promena koje se su se dogodile u torinskom eksperimentu, a koje se najčešće uzimaju u obzir pri testiranju hipoteze deliberativne transformacije. Fokus mog rada nije na ovoj vrsti promena, već na mogućnosti razvoja proširenog razumevanja, te će se one samo kratko ovde prokomentarisati i uzeti u obzir pri tumačenju analiza koje će biti predstavljene u drugom poglavlju. Radi se o promenama političkih preferencija na individualnom nivou i uvećavanju nivoa informacija koje se dešavaju usled deliberativnog tretmana.

Kako bi se lakše razumelo uvećanje nivoa činjeničnih informacija, koje se dogodilo kao posledica deliberativnog tretmana u Torinu, konstruisana je sintetička mera koja je sabrala tačne odgovore na informativna pitanja. Na početku DF-a bilo je 21% osoba koje su tačno odgovorile na 3 od 4 pitanja u slučaju prava glasa, dok ih je na kraju deliberacije bilo 67%. U slučaju TAV-a, gde je broj informativnih pitanja bio manji, oni koji su odgovorili tačno na 2 od 3 postavljena pitanja dostigli su 61% na kraju eksperimenta, dok ih je na početku bilo svega 12% među uzorkom populacije opštine Torino. Kod populacije Valle di Susa prešlo se sa 41% na 81% informisanog uzorka populacije.

Promene političkih preferencija na individualnom nivou moguće je posmatrati na tri različita načina, te je tako postavljena i analiza. Prva je najblaža promena pozicije sa „u potpunosti sam za” na „prilično sam za” izgradnju TAV-a i proširivanje prava glasa za migrante na lokalnim izborima i promena pozicije sa „u potpunosti sam protiv” na „prilično sam protiv”. Ova promena ne uzima u obzir one koji se kreću unutar i van srednjih kategorija. Drugi tip promene je promena strane, dakle sa „protiv” na „za” ili obratno i pomeranje sa neutralne pozicije („ni za ni protiv”) na neku od strana. Treći, najradikalniji tip promena predstavlja prelazak sa jedne strane na drugu, dakle sa „za” na „protiv” i obrnuto, ne uzimajući u obzir promene koje kreću od ili ka neutralnosti.

Tabela 8: Promene političkih preferencija (deo uzorka koji je pokazao promene)

	Promena pozicije	Promena strane	Potpuna promena strane	Statistička značajnost
Za ili protiv izgradnje TAV-a	42.4	13.9	6.1	**
Za ili protiv proširenja prava glasa	60	17.6	10.6	**

Kao što se može videti iz tabele, promene nisu velike, ali su statistički značajne. Preferencije u vezi sa TAV-om uopšte se ne menjaju kod otprilike 60% učesnika i učesnica. Od 40% uzorka koji je promenio preferencije, samo 6% njih ih menja na radikalna način, prelazeći, dakle, na drugu stranu (sa „za” na „protiv” ili obratno).

Promene preferencija u slučaju prava glasa su znatno intenzivnije: 60% učesnika i učesnica je promenilo preferencije, od kojih je 11% radikalno promenilo stranu.

Iako značajni, u slučaju TAV-a ovi podaci ukazuju na znatno manju promenu političkih preferencija usled deliberativnog procesa. Videli smo da je proces implementacije deliberacije za ovu temu, iako sa puno teškoća, protekao uspešno, te bi se usled toga moglo očekivati

da se političke preferencije transformišu u skladu sa očekivanjima teorijskog pristupa. Pitanje je kako onda tumačiti ovakve rezultate.

Sistemska prisup deliberaciji, koji nam skreće pažnju na relevantnost šireg društvenog konteksta i nemogućnost izolacije deliberativnih momenata koji se odigravaju unutar DMJ, nudi liniju promišljanja koju možemo pratiti kako bi se pronašao adekvatan odgovor na ovo pitanje.

Iz torinskog eksperimenata možemo naučiti da bez razmatranja kontekstualnih varijabli nije moguće osmisliti DMJ koja će rešiti sve probleme nepostojanja diskusije o nekoj javnoj temi, u dužem vremenskom periodu pre deliberativnog momenta. Iako rezultati pokazuju da se promišljanje problema od strane učesnica i učesnika dogodilo, polarizacija koja je na temu postojala pre formiranja DF-a nije mogla da se u potpunosti razreši na konstruktivan način i dovede do značajne promene preferencija u tako kratkom roku koliko je DF trajao.

Međutim, registrovane promene u preferencijama govore u prilog tezi da se proces refleksije, dakle uzimanje u obzir različitih perspektiva, ipak dogodio, samo ga nije moguće lako prikazati kroz analizu promena političkih preferencija. Neophodno je, i to će biti uradjeno u narednom poglavlju, analizirati i promene koje su suptilnije, ali, po mom misljenju, daleko značajnije za unapređenje kvaliteta demokratskog građanstva. Radi se o promenama koje bi pokazale da je moguće sagledati temu diskusije iz različitih perspektiva, iako takvo sagledavanje neće neminovno dovesti do promene političkih preferencija.

Ipak, neophodno je ovde osvrnuti se i na teškoće same implementacije idealnih kriterijuma deliberacije. Pored toga što nam primer DF-a, u skladu sa sistemskim pristupom deliberativnoj demokratiji, ukazuje na neophodnost promišljanja čitavog društveno-političkog sistema unutar kojeg se DMJ uvodi, naš primer pokazuje značaj izbora trenutka. Naime, ako se od DMJ očekuje da na adekvatan način, koji je u skladu sa teorijskim postavkama, primeni proces deliberacije koji bi mogao da dovede do željenih rezultata, važno je institucionalizovati DMJ mnogo pre nego što do same polarizacije dođe ili je ne ograničiti na jedan usamljen deliberativni momenat, već nastojati da se (deliberativno) suočavanje sa polarizacijom građanstva odvija duži

vremenski period. To naravno ne znači da DMJ ne mogu da imaju značajnu ulogu u rešavanju kontroverznih javnih problema, već da se od njih ne može očekivati da, za kratak period koji traju, razreše sve postojeće konflikte i dovedu do zajedničke odluke (ako je ona uopšte i poželjna).

POGLAVLJE 2

2. Prošireno razumevanje i transformacija građanstva

U prethodnom poglavlju je predstavljen pregled najznačajnijih studija koje teže da doprinesu razumevanju deliberativnog procesa i u kojima je dat osvrt na teorijska razmatranja, ali i na empirijske implementacije deliberativnih ideala unutar DMJ. U poglavlju koje sledi pažnja će biti posvećena jednom specifičnom aspektu deliberativnog procesa – efektima koje on može proizvesti na građanstvo koje praktikuje deliberaciju. Iako u završnim razmatranjima neće izostati osvrt na efekte koje deliberativni proces može imati na javne institucije, kao i na jasno formulisane političke odluke, pažnja će prevashodno biti posvećena razumevanju i prihvatanju heterogenih argumenata od strane građanstva. Fokus će, dakle, pre svega biti uperen na otkrivanje dinamika formiranja stavova i mišljenja građanstva tokom deliberativnog procesa, ne bi li se bolje razumeo proces deliberativne transformacije. Specifičnost empirijskog rada koji sledi ogleđa se u pokušaju da se izade iz okvira jednostavnog merenja promena političkih preferencija usled deliberacije i uticaja nivoa informisanosti na te promene – strukturisanjem analize koja uzima u obzir vrednosti koje se pripisuju deliberativnom procesu kroz, u empirijskim istraživanjem dosad nekorišćeni, konceptualni okvir „proširenog razumevanja” (enlarged mentality).

Prošireno razumevanje se, za potrebe ovog rada, definiše kao specifična društveno-politička sposobnost da se misli (formira mišljenje)

uzimajući u obzir mišljenja drugih. To je tip spoznaje koji može nastati iz deliberacije sa drugima i zahteva korišćenje kapaciteta da se misli „reprezentativno”. Zajedničkim učešćem u deliberaciji građani i građanke neguju prošireno razumevanje, što im omogućava da formiraju mišljenja koja mogu pretendovati na intersubjektivnu validnost (Arendt, 1993). Ovaj koncept je inspirisan Kantom, za koga bi se moglo reći da je ono što danas nazivamo „proširenim razumevanjem” pozicionirao unutar šireg okvira teorije reflektivnog rasuđivanja (Kant, 1970). Koristila ga je i Hana Arendt, a preko njenih dela ga kasnije usvajali i modifikovali različiti zastupnici i zastupnice deliberativne demokratije. Arendt govori o procesu reprezentativne imaginacije definišući ga kao fundamentalan za kreiranje individualne sposobnosti da se bude ono što nisi i misli ono što se ne misli, tačnije, *da se bude i da se misli na različit način od onoga što se jeste i što se misli*. Akcenat je stavljen na „*vežbanje imaginacije da ide u posete*”²⁶, tj. na mentalnu vežbu koja omogućava da se izađe iz sebe i misli u reprezentativnim okvirima i terminima, projektujući se izvan sopstvene pojedinačne vizije.

Iako različiti zastupnici i zastupnice deliberativne demokratije koriste termin tolerantnost mnogo češće i uporedo sa terminom prošireno razumevanje, odluka da u ovom tekstu koristim koncept prošireno razumevanje, a ne tolerantnost proizlazi iz potrebe da precizno definišem koncept i omogućim njegovu adekvatniju operacionalizaciju. Naime, koncept proširenog razumevanja, kako je ovde definisan, odnosi se na sposobnost da se tokom procesa formiranja mišljenja jedna tema razmotri iz više perspektiva, ali i da se te perspektive usvoje i integrišu unutar sopstvenog sistema stavova koji je pre deliberacije bio različit od onog koji nastaje usvajanjem tih „drugih” (drugačijih) stavova. Poput razlike između (političke) tolerantnosti i prihvatanja, u slučaju razlike između tolerantnosti i proširenog razumevanja osnov je ne samo u poštovanju i uvažavanju različitih stavova, već i u njihovom prihvatanju – pravljenju dodatnog koraka, koji ide dalje od puke

²⁶ Moj prevod, Hanna Arendt definiše ovu vežbu kao jedan „*training the imagination to go visiting*” (Arendt, 1993: 227-264, 241)

trpeljivosti. Tolerantnost može da postoji i bez ostvarenja „proširenog razumevanja”, ali je za prošireno razumevanje tolerantnost neophodan uslov. Značaj ovakve sposobnosti jasno se pokazuje u slučaju, na primer, ekoloških pitanja, gde je mogućnost sagledavanja perspektiva koje nisu u tom momentu prisutne, poput onih koje bi došle od nekih budućih generacija, neophodna. Građanstvo koje poseduje te sposobnosti, tvrdi Arent, unosi u zamišljenu deliberaciju odsutne perspektive i mišljenja, što dalje, kao posledica te razmene, omogućava formiranje sopstvenih (proširenih) mišljenja i stavova. Sa druge strane, za razliku od Arent, a više u skladu sa deliberativnim pristupom, Iris Marion Jang (Iris Marion Young, 2001) i Šejla Benhabib (Sejla Benhabib, 1996) smatraju da je moguće uzeti u obzir perspektive drugih, samo ako su one upoznate i razmotrene kroz deliberativni proces, a ne kroz proces unutrašnje refleksije. Javna sfera, kao mesto deliberacije, u ovom slučaju predstavlja konstitutivnu tačku gde se upoznaju i razmenjuju različite perspektive i formiraju mišljenja. Kako bi se razvilo prošireno razumevanje neophodan je dijalog između građana i građanki, koji je onda podsticaj za refleksiju i razmatranje kako sopstvenih vrednosti i stavova, tako i onih koje drugi unose u dijalog. Takav razvoj zahteva „hrabrost” da se uvažavaju i prihvate argumenti koje zastupaju drugi, sa kojima ne postoji zajednička vizija problema (Smith, 2003). U svakom slučaju, učestvujući u procesu deliberacije sa drugima, pluralizam vrednosti i stavova ne može i ne treba da bude prevaziđen, već mu se deliberacijom daje okvir i kontekst u kom može da sazri sposobnost za transformaciju perspektiva (Warren, 1996b). To neće omogućiti prevazilaženje konflikta, već formiranje stavova zasnovanih ne toliko na individualnim i selektivnim resursima, koliko na spoznaji, iskustvu i perspektivama drugih. Na ovaj način, upravo zbog dobrobiti od drugih (drugaćijih) pristupa nekoj temi, stavovi građanstva postaju „bogatiji” (Waldron, 1999). Na kraju krajeva, koncept proširenog razumevanja nisu koristili samo zastupnici i zastupnice deliberativne demokratije, već i teoretičari i teoretičarke demokratije uopšte: „Šta demokratija očekuje od svojih građana i građanki? Prošireno razumevanje, veću participaciju i više akcija koje su usmerene na brigu i razumevanje

drugih – ovo su samo neke od ključnih skorašnjih odgovora teoretičaki i teoretičara” (Saward, 2006: 414).²⁷

Već na osnovu ovih teorijskih uvida, postaje jasno da koncept proširenog razumevanja ne proizvodi samo poteškoće za proces operacionalizacije iz perspektive empirijskih studija, već i poteškoće u samom definisanju. Zapravo, dok u literaturi postoji konsenzus o tome da ovaj koncept u svojoj osnovi podrazumeva kapacitet da se razumeju perspektive drugih, ne postoji zajednički odgovor oko pitanja njegovog porekla. Preciznije, dok se za Arent *prošireno razumevanje* zasniva na sposobnosti zamišljanja kojoj nije neophodna interakcija kako bi se razvila, za autore koji su ovaj koncept usvojili i primenili na svoja teorijska razmatranja u vezi sa deliberativnom demokratijom, ova sposobnost, da bi se uopšte razvila, zahteva dijalog sa drugima, unutar deliberativnog okruženja. Na ovaj način, individua, ne više izolovana u sopstvenim refleksijama, pronalazi u javnoj deliberaciji prostor za obogaćivanje sopstvenih saznanja. Participacija u javnoj deliberaciji je, dakle, shvaćena kao škola građanstva, u kojoj javna debata vrši fundamentalnu ulogu usvajanja znanja, razumevanja drugih i sazrevanja.

Ovde se, međutim, neću više zadržavati na diskusiji o najboljoj teorijskoj definiciji ovog koncepta, jer ono što me zapravo interesuje jeste da razmotrim da li sam deliberativni proces transformiše građane i građanke da budu otvoreniji ka različitim mišljenjima tj. da razviju i/ili ojačaju prošireno razumevanje.

Prošireno razumevanje se, dakle, u skladu sa ciljem ovog rada, definiše kao „*sklonost i otvorenost ka različitim mišljenjima na (javnu) temu*”. Preciznije, pod ovom sklonosti se podrazumeva kapacitet da se razmatra neka tema od javnog značaja, uzimajući u obzir različite argumentacije, čak i one suprotne, a ne samo one koje potvrđuju sopstveno stanovište. Time se otklanja uticaj problema selektivnosti izvora i *racionalnog neznanja* (Downs, 1957), koji se često manifestuju

²⁷ Moj prevod: “What does democracy expect of its citizens? Enlarged mentality, greater participation, and more other-regarding actions —these are some of the key recent responses from theorists.”

kod građanstva i ograničavaju prostor za argumentovanje i uveravanje, što onda dalje, kao posledica toga, sputava mogućnosti za političku promenu, koja se ovde razume kao transformacija građanstva u idealno. Kao što je već napomenuto u prvom poglavlju, Dauns je zapravo zastupao tezu da je građanstvo, kao konzument političkih informacija, svesno cene koja se plaća za kvaliteteno informisanje i da, kako bi uštedelo vremenske resurse kojih je danas, pedeset godina nakon njegovog teksta, sve manje, pronalazi „informatore” – eksperte i ekspertkinje, kao i političke predstavnike i predstavnice čiji su generelni stavovi i vrednosti kompatibilni sa sopstvenim. Na ovaj način građanstvo se „švercuje” (*free riding*) na resursima drugih, za razliku od individua koje preuzimaju troškove sticanja, pronalaženja i elaboriranja političkih informacija. Ovakav kriterijum selekcije informacija predstavlja problem za demokratiju, s obzirom da na taj način građanstvo komunicira isključivo sa onima koji imaju slične stavove i mišljenja, te se stoga nikada ne izlaže drugačijim stavovima, niti je prinuđeno da razmotri ideje i političke vizije koje su za njih nove, neuobičajene i, vrlo verovatno, nezgodne – ukoliko mogu da podstaknu kognitivnu disonantnost.

Teza o poželjnosti ovakve transformacije građanstva, koju pronalazimo kod zastupnika deliberativne demokratije nije, međutim, uvek u skladu sa empirijskim nalazima u literaturi o formiranju političkih mišljenja i stavova, ali je veoma značajna za razumevanje deliberativne transformacije. Razlog za to nije samo u tome što ona nudi otvaranje mogućnosti za drugačije uvide, već i to što su spoznaje, sredstva i istraživačke metode empirijskih studija kognitivne psihologije i političke komunikacije, sa fokusom na političkom ponašanju individua i društvenih grupa, od velike pomoći u pronalaženju adekvatne operativne definicije koncepta proširenog razumevanja, i neophodne za fazu empirijske analize koja će biti prikazana ovde.

2.1. Egzogeno razumevanje porekla političkih stavova i mišljenja (kako građanstvo formira, organizuje i menja političke stavove i mišljenja)

Još od Konversove (Converse) studije „The Nature of Belief Systems in Mass Public”, objavljene 1964. godine, osnovni nalazi istraživanja u okviru studija koje se bave formiranjem, organizacijom i promenom političkih stavova i mišljenja ukazuju na to da je većina građana i građanki loše informisana i slabo zainteresovana za pitanja od javnog značaja. Na pitanja koja im postavlja anketar-istraživač, ali i na pitanja sa kojima se susreću kroz referendum i političke izbore, građani i građanke odgovaraju na nasumičan način, pri čemu manifestuju nekoherentne stavove, ali istovremeno i stavove koje zapravo nemaju – *nepostojeće stavove* (non-attitudes). Ovakvi empirijski uvidi naveli su Konversa, kao i mnoge druge koji su ga sledili, da se zapita o realnim kapacitetima građanstva da na promišljen način doprinese javnom životu. Spoznaja da se političko delanje građanstva zasniva na ovakvim (nepostojećim) stavovima ima veoma relevantne posledice na promišljanja o funkcionisanju demokratskog procesa. Nakon Konversove studije je, u okviru različitih disciplina, uključujući tu i istraživanje javnog mnjenja i političkog ponašanja, socijalne i kognitivne psihologije, ali i teorijske pristupe demokratiji, pokrenuta velika debata o pitanjima kapaciteta građanstva. Jedna od najznačajnijih Konversovih teza, koju je on potvrdio kroz obimnu empirijsku studiju, jeste da su stavovi većine građanstva lišeni interne konzistentnosti (attitude constraint) u odnosu na njihove sisteme vrednosti i verovanja i da su ekstremno promenljivi tokom vremena (Converse, 1964:241), pri čemu su te promene najčešće nasumične, bez ikakvog logičnog pravila. *Interna konzistentnost stavova* se može definisati kao nivo konzistentnosti (koherentnosti) stavova unutar sistema verovanja i vrednosti, koja proizlazi iz različitih kombinacija logičkih, socijalnih i psiholoških faktora.²⁸ Razlozi

²⁸ Jedna preciznija definicija ovog koncepta biće svakako izložena na stranicama koje slede.

za ekstremnu nepostojanost mišljenja i stavova građanstva mogu se pronaći u njegovoj lošoj informisanosti i slaboj zainteresovanosti za političke teme. Empirijske studije, koje su na sličan način istraživale kapacitete građanstva, potvrđuju izraženu tendenciju ka nekoherentnosti stavova običnih građana i građanki na teme od javnog značaja, ali i prevazilaze jednostavnost pesimističkog objašnjenja koje je svojevrremeno ponudio Konvers i pokušavaju da otkriju razloge za *nepostojće stavove*, nedostatak koherentnosti i nasumične promene stavova i mišljenja. Zaler i Feldman (Zaller i Feldman, 1992) su pokazali da nestabilnost mišljenja i stavova, koja je dovela Konversa do zaključka da postoje *ne-stavovi*, nije rezultat činjenice da građanstvo zapravo nema stavove, ili da su oni proizvod proizvoljnosti, već da su oni višestruki i da predstavljaju jedan kompleksniji fenomen od onog koji je opisao Konvers. Kao posledica toga, neka određena refleksija može navesti individuu da izloži različite odgovore na istovetno pitanje. Različiti faktori mogu dovesti građanstvo u situaciju da izrazi određene stavove u momentu intervjuisanja ili momentu promišljanja političkog delanja ili izbora političkih predstavnika ili predstavnica. Na to može uticati aktuelnost teme, retorika koju je politička elita koristila da formuliše temu, medijska zastupljenost teme, nivo političke kompetentnosti, izloženost informacijama, dostupnost informacija i individualne predispozicije (Zaller, 1992). Politička kompetentnost je ovde definisana kao intelektualna i afektivna angažovanost u vezi sa javnim temama. Predispozicije su definisane kao verovanja, ideologije ili fundamentalne vrednosti individua, kao što su, na primer, socijalizam, liberalizam ili konzervatizam, ako pominjemo samo one najjednostavnije koje su korišćene u istraživanjima. Jedna predispozicija može, zapravo, filtrirati različite argumente i informacije koje su komunicirane sa građanstvom. Na ovaj način, informacija o nekoj javnoj temi se integriše kroz interakciju sa sistemom verovanja, koji prethodno prolazi kroz „filter” (predispozicije) koji je modifikuje. U svakom slučaju, faktor koji determiniše organizaciju stavova unutar sistema vrednosti jeste politička informisanost. Na osnovu empirijskih uvida Zaler i Feldman su zaključili da postoji jaka veza između dobrog poznavanja i razumevanja teme

i, sa druge strane, sposobnosti da se informacije (u najširem smislu) o datoj temi interpretiraju. Individue koje karakteriše visok nivo političke kompetentnosti izražavaju stavove sa većom internom konzistencijom stavova, zbog toga što imaju veću sposobnost da razumeju „šta sa čim ide”²⁹ i zašto. Nasuprot njima, osobe koje nisu dobro informisane lakše prihvataju i internalizuju stavove koji su kontradiktorni, zbog čega manifestuju nizak nivo konzistencije stavova.

Na isti način, polazeći od Konversa i njegovih rezultata, pitanje konceptualizacije, operacionalizacije i merenja konzistencije stavova bilo je u fokusu studija javnog mnjenja i kognitivne psihologije. Mnogi izrazi, kao što su, na primer, *sapetost stavova (attitude constraint)*, *konzistentnost stavova (attitude consistency)*, *politička sofisticiranost (political sophistication)*, *ideologija (ideology)*³⁰, korišćeni su ponekad zamenično, međutim češće da označe fenomene koji su međusobno različiti. Neprecizno korišćenje ovih termina je dodatno doprinelo konfuziji u definisanju pojma, njegovom empirijskom merenju, pa samim tim i rezultatima. U ovom radu, oslanjaću se na definiciju interne konzistencije stavova, koja se odnosi na nivo koherencije između stavova unutar sistema verovanja (*belief system*), pri čemu se sistem verovanja definiše kao „*konfiguracija ideja i stavova u kojoj su elementi povezani nekom vrstom ograničenja i funkcionalne međuzavisnosti*”³¹ (Converse, 1964: 209). Koncept *interne konzistencije stavova* se zasniva na ideji da su stavovi o nekoj specifičnoj političkoj temi (oblasti) strukturirani prateći jednu apstraktniju dimenziju vrednosti unutar sistema verovanja. Osnovna ideja je da neki stavovi „idu zajedno”, naime, da su vezani „lepkom” u jedan koherentan skup (Converse, 1964). Očekuje

²⁹ „Šta sa čim ide” (what goes with what) je metafora koju je koristio Konveres kako bi objasnio koncept konzistentnosti stavova.

³⁰ Za detaljnu diskusiju o različitim terminima, konceptualizaciji, operacionalizaciji i metodama merenja ovog fenomena videti Luškin (1987).

³¹ „configuration of ideas and attitudes in which the elements are bound together by some form of constraint or functional interdependence. Moj prevod: „Konfiguracija ideja i stavova u kojoj su elementi povezani nekom formom ograničenja ili funkcionalnom međuzavisnošću.”

se, dakle, određeno podudaranje između pozicije koju individua zastupa na pitanje A i pozicije koju zauzima na pitanje B, zbog toga što su obe pozicije artikulirane na osnovu verovanja i vrednosti višeg ranga (Sturgis, Roberts i Allum, 2005). U svim ovim studijama ideja koherentnosti proizlazi iz koncepta ideologije, koja zapravo ostaje i najlakši primer za objašnjavanje koherentnosti. Ako bi se jedna individua, na kontinuumu političkog spektra desno-levo pozicionirala na levoj strani spektra, onda bi se, prateći tezu konzistentnosti stavova, od nje očekivalo da manifestuje pozitivan stav na pitanje A (jaka socijalna država) i negativan stav na pitanje B (privatizacija javnih dobara). Iako izgleda banalno, ovaj primer je ipak veoma koristan za razjašnjavanje koncepta interne konzistencije stavova. Građanstvo koje ne manifestuje konzistentne stavove je viđeno kao nesposobno da razume šta se dešava u političkom životu i smatrano je neadekvatnim za demokratski sistem uređenja i demokratsko donošenje odluka. Idealno demokratsko građanstvo, u skladu sa ovim studijama, moralo bi da poseduje konzistentnu organizaciju sopstvenog sistema vrednosti i verovanja, te da izražava koherentne stavove u vezi sa političkim pitanjima. Zaključak o političkoj nekompetentnosti građanstva i njihovom nerazumevanju političkog života zajednica potkrepljuje još i nalaz da, nasuprot nekonzistentnosti koju ono pokazuje, političke elite manifestuju snažno uređene i konzistentne stavove.

Ova pesimistička vizija građanstva, koje osim što je loše informisano i nezainteresovano za teme od javnog značaja – manifestuje nekonzistentne političke stavove, dugo je predstavljala dominantno stanovište o građanstvu unutar političke nauke i političke psihologije. Mnoga istraživanja koja su usledila nastojala su da unesu nova saznanja i uvide u oblasti, ali su i ona, u krajnjoj liniji, gradila pesimističku viziju građanstva. Popkin, Snajdermen, Tetlock (Popkin, Sniderman i Tetlock, 1991) i Brodi (Brody, 1991) su uveli koncept „informativne prečice” putem kojih građanstvo, iako nedovoljno informisano, ipak uspeva da izgradi političke stavove koji su racionalni i smisleni. Ovi autori, prateći liniju istraživanja koju su otpočeli Zaler i Feldman, pripisuju sistemu verovanja određenu vrstu kompleksnosti koja nije

Iako razumljiva ni samom istraživaču. Ipak, ovakav pristup zadržava vezu sa Konversovom tezom ukoliko se zasniva na ideji spoznaje koja je organizovana u kognitivne strukture (sistem verovanja, po rečima Konversa), iako se suprotstavlja ideji da sistem verovanja može da se strukturira isključivo na jedan „racionalan” način, priznajući time da građanstvo može bar donekle, i pored nedostatka političke informisanosti, adekvatno (za potrebe demokratskog društva) da strukturira svoje stavove. U tom smislu je viđenje demokratskih kapaciteta građanstva donekle pozitivnije kod ovih autora. Kod Alvareza (Alvarez) i Brehma (Brehm) (Alvarez i Brehm, 2002) je kompleksnost strukture verovanja dodatno naglašena. Građanstvo može da ima mnoštvo predispozicija koje mogu biti u različitim odnosima jedne sa drugima. Neke se uzajamno podržavaju, druge su u konfliktu, a to koja će od njih postati dominantna zavisi od mnogih faktora. Pored toga, individue su zainteresovane za neke određene probleme više nego za neke druge. Stavovi su, dakle, zavisni od teme i njihova organizacija zavisi od interesovanja za tu temu. Zbog svega toga, kada se kod građanstva manifestuje nekonzistentnost u stavovima i mišljenju, to takođe može biti produkt kompleksnosti strukture stavova i vrednosti.

Pravi preokret u načinu posmatranja organizacije i promene stavova, kao i posledicama koje ovi procesi imaju na viziju uloge građanstva u demokratskom sistemu dolazi sa Stimsonom (Stimson, 2004), koji polazi od pretpostavke da je ideja koherentnosti usvojena i da predstavlja psihološko pitanje simboličkog nasleđa i društvenog učenja. Specifični tipovi koherentnih ideja i njihovo zajedništvo, su određeni društvenim kontekstima unutar kojih se usvajaju. Koherentnost nije nešto objektivno, nešto što može biti univerzalno istinito ili neistinito, već je društveno konstruisano i predstavlja indikator stabilnosti određenih društvenih grupa i zajednica. „Struktura sistema verovanja, kada je organizovana na koherentan način (prateći određenu ideologiju), zapravo predstavlja jedno predivno objašnjenje stabilnosti” (Stimson 2004: 167). Kontradiktornost u koju su zapale gore opisane studije, tvrdi ovaj autor, sastoji se u tome što je struktura vrednosti koja je organizovana na koherentan način svojstvena

isključivo osobama koje se ne menjaju (ili se menjaju samo retko), i to ne samo da ne menjaju stavove, već ni izvore informacija. U tom smislu, promena mišljenja i stavova ne može da se objašnjava držeći kao konstantu strukturu stavova koji leže u njenoj osnovi. Iz ovog sledi da koherentnost stavova ne može predstavljati karakteristiku idealnog građanstva, već onog koje se čvrsto drži svojih ideoloških pozicija. Stimson je, u skladu sa svojom tezom, i nakon iscrpnog empirijskog istraživanja, izdvojio tri jednostavne kategorije građanstva: *ostrašćeno*, *pragmatično* i *nezainteresovano* (Stimson, 2004: 162-165). Ostrašćeno (*Passionate*) građanstvo je ono koje se često bavi javnim temama – politički najinformisanije i najangažovanije, ideološki koherentno i posvećeno javnom životu. Karakteristike koje ga definišu su angažovanost (*engagement*) i posvećenost (*commitement*). Pragmatično (*Scorekeepers*) građanstvo je ono koje učestvuje u javnom životu političke zajednice bez velike posvećenosti i strasti. Politiku vide kao aktivnost rešavanja problema i kroz taj filter evaluiraju validnost nekog određenog stava, koristeći se svim raspoloživim informacijama, bez obzira da li te informacije mogu biti u neskladu sa prethodno stečenim informacijama ili prethodno formiranim stavovima. Oni ne prate neku specifičnu „ideološku” liniju kada razmatraju neko političko pitanje i mogu menjati mišljenja pod uticajem novih informacija i argumentacija, bez obzira na njihovu orijentaciju. Samim tim, koherentnost stavova nije karakteristika koja je njima svojstvena. Nezainteresovano (*Uninvolved*) građanstvo je ono koje ne učestvuje u javnom životu, ne pridaje važnost politici, ne informiše se zato što nije zainteresovano. Promene stavova kod ovog tipa građanstva su nasumične i slučajne. Kod Stimsona, dakle, građanstvo koje menja mišljenja jeste ono koje je pragmatično (u ideloškom smislu) i ono koje je nezainteresovano. Međutim, uzrok promena mišljenja je kod ove dve grupe veoma različit. Dok pragmatično građanstvo menja mišljenje zbog toga što poseduje izvesnu fleksibilnost i procenjuje političke probleme uzimajući u obzir različite informacije i argumentacije, nezainteresovano građanstvo menja mišljenje na, već kritikovan, nasumičan način, bez ikakve racionalne osnove i objašnjenja. Građanstvo koje je ideološki

koherentno, čak i kada usvaja nove informacije, ne menja mišljenje pod uticajem tih informacija, već formira stavove u skladu sa unapred strukturiranom linijom uverenja. Zanimljivo je, međutim, primetiti da je, uprkos nalazima Stimsonove studije koja je, bar donekle, dovela u pitanje razloge promena mišljenja i stavova, a time i viđenje idealnog građanstva demokratije, Konversova teza o demokratskim kapacitetima – ili njihovom manjku – građanstva ostala dominantna i danas.

Na kraju ovog kratkog osvrtu na najznačajnije doprinose temi, iz perspektive studija političkog ponašanja građanstva, uviđa se da su očekivanja od idealnog građanstva deliberativne demokratije delom ista, a delom različita od očekivanja koja pred idealno građanstvo demokratije stavljaju pomenute studije. Idealno građanstvo je za obe vizije informisano, zainteresovano za politiku i ne menja mišljenja na nasumičan način. Fundamentalna razlika je upravo u načinu na koji ove dve grupe studija vide strukturu stavova i mišljenja koju idealno građanstvo treba da poseduje, kao i faktore koji su odgovorni za promenu njihovih stavova. Dok se za Konversa i njegove sledbenike idealno građanstvo približava onom koje je Stimson opisao kao *ostrasćeno*, idelano građanstvo za zastupnike deliberativne demokratije više podseća na ono koje je Stimson nazvao *pragmatično*, ako se izuzme razlika u motivima podrške nekom stavu. Dok je za Stimsonovo pragmatično građanstvo osnovna stvar koja određuje stav po nekom pitanju to da li se takvim stavom (političkom preferencijom) dolazi do najefikasnijeg rešenja problema, osnovno pitanje za deliberativno građanstvo jeste da li su svi pristupi tom problemu razmotreni. Ono što je zajedničko deliberativnom i pragmatičnom građanstvu jeste to što ni jedno ni drugo nisu pod uticajem snažnih ideologija, što razmatraju pitanja od javnog značaja uzimajući u obzir sve dostupne informacije i argumentacije i što su, kao posledica toga, sposobni da promene sopstvene stavove. Koherencija stavova nije njihova karakteristika, ne zato što ne organizuju stavove na konzistentan način, već zato što su otvoreni za različita mišljenja na određenu temu.

Neophodno je istaći da ovde ne postoji pretenzija da izložen pregled empirijskih studija sa fokusom na formiranje, organizaciju i

promenu političkih stavova i mišljenja građanstva bude potpun, već da doprinese boljem razumevanju tema kojima se u ovom delu bavimo i boljem formulisanju osnovnih hipoteza i opisa koncepata i metoda koji će biti korišćeni u daljem radu.

Pri razmatranju modela demokratije i uloge građanstva u njima presudno je podvući razliku između agregativnog modela demokratije i očekivanja od građanstva u tom modelu, i deliberativnog, „transformativnog“, modela demokratije i očekivanja koja se postavljaju pred njegovo građanstvo. Unutar prvog modela, stavovi i preferencije građanstva su egzogeni, te se, poput nepromenljivih podataka, jednostavno sabiraju pri donošenju političkih odluka. Drugi, deliberativni model pretpostavlja da su politički stavovi i preferencije endogeni, te mogu nastajati, formirati se i menjati unutar (deliberativnog) političkog procesa, a pod uticajem različitih faktora, od kojih prihvatanje političkih informacija koje su u skladu sa unutrašnjom ideološkom strukturom vrednosti svakako nije najvažniji.

2.2. Endogeno (deliberativno) formiranje, organizacija i promena političkih stavova i mišljenja građanstva (kako deliberativno građanstvo formira, organizuje i menja političke stavove i mišljenja)

U ovom trenutku postaje jasno da će operativna definicija pojma *prošireno razumevanje* biti zasnovana i tesno povezana sa konceptom (ne)koherentnosti stavova. Na prethodnim stranicama je prošireno razumevanje definisano kao sklonost i otvorenost prema različitim mišljenjima o nekoj javnoj temi, koja je u osnovi utemeljena na promišljanju teoretičara deliberativne demokratije, te kao takva ispunjena snažnim filozofsko-normativnim sadržajem. Da bi se takva definicija približila operativnoj definiciji, neophodnoj za empirijski deo ovog

rada, uveden je i istražen koncept koherentnosti stavova. Ali, s obzirom da je za većinu studija koje su se bavile političkim ponašanjem, promenom stavova i konzistentnošću stavova ovaj koncept veoma sličan ideologiji, neophodno je naglasiti razliku između koncepta neusaglašenosti stavova i koncepta koji će se ovde koristiti da bi se istražilo prošireno razumevanje. Koncept koherentnosti stavova je u ovom radu shvaćen kao rigidnost strukture stavova, a nekoherentnost kao otvorenost. Kako bi se dalje izbegla konfuzija uzrokovana nepreciznim značenjem koncepta, izraz „otvaranje stavova” će u ovom tekstu biti korišćen umesto koncepta neusklađenosti stavova. Za razliku od rigidnosti stavova, što se u našem slučaju može meriti kao konzistentnost stavova o određenoj temi, otvaranje stavova se razume kao sposobnost da se razmišlja o nekoj temi od javnog značaja, na takav način da se prihvate kako heterogene vrste informacija, tako i heterogene vrste argumentacija, ne samo one koje idu u jednom (ideološkom) smeru, što se dešava kada je na snazi fenomen racionalnog neznanja (Downs, 1957). Građanstvo se, dakle, nakon učestvovanja u procesu deliberacije transformiše otvaranjem prema drugačijim stavovima i mišljenjima, koji nisu uvek u skladu sa prvobitnim mišljenjima i postojećim strukturama stavova. Građanstvo koje karakteriše *prošireno razumevanje* nema koherentne stavove, nije ideologizovano, već je, naprotiv, sposobno da promisli sve argumente na temu o kojoj se raspravlja.

Operativnoj definiciji, kako je do sada skicirana, neophodna su jasnija određenja. Prvo se odnosi na nivo informacija koje poseduju subjekti koje karakteriše prošireno razumevanje. Informisanost ima fundamentalnu ulogu u razumevanju dinamika transformacije. Videli smo kod Stimsona da njegovo idealno (pragmatično) građanstvo menja mišljenja i stavove, a da nije neophodno da prati neku koherentnu ideološku liniju, ali ne zbog toga što nije informisano, već zbog toga što usvaja različite argumente, za razliku od nezainteresovanog građanstva, koje takođe manifestuje nekoherentne stavove, ali upravo zbog nedostatka informacija i političkog znanja. Ova distinkcija biće uvedena i ovde, kako bi se izbeglo mešanje subjekata koje karakteriše eventualna nekoherentnost mišljenja i stavova koja je u

vezi sa proširenim razumevanjem, i subjekata koje karakteriše nekoherentnost mišljenja i stavova koje je u vezi sa nedostatkom znanja o temi o kojoj se diskutuje. Zbog jasnijeg formulisanja mojih hipoteza, smatram korisnim da pomenem još jednu empirijsku studiju gde je problematika konzistentnosti stavova istražena na osnovu podataka iz pet deliberativnih foruma. Radi se o jedinjoj dostupnoj studiji koja se, koristeći podatke DMJ³², fokusirala na ovu tematiku, a koju su sproveli Sturgis (Sturgis), Roberts (Roberts) i Alum (Alum) (Sturgis, Roberts i Allum, 2005) u nastojanju da istraže da li deliberativni proces doprinosi formiranju veće konzistentnosti stavova, smatrajući, u skladu sa statičkim modelom, da je ona odlika kvaliteta mišljenja i stavova. Rezultati analize su za njih bili neočekivani – autori nisu pronašli sistematsku potvrdu da je konzistencija stavova rezultat deliberativnog procesa. Kako bi dali objašnjenje za ovakve nalaze, autori se pozivaju na: a) neadekvatno merenje konzistencije stavova, b) razliku između tema diskusije u različitim DF-ima i c) različit politički kontekst, naglašavajući neophodnost istraživanja ovih aspekata u nekim budućim analizama deliberativnog kvaliteta mišljenja i stavova.

Tumačenje njihovih rezultata može da se pripíše teorijskoj slabosti koja se nalazi u osnovi njihovih hipoteza koje prate rezonovanje Konversa i njegovih sledbenika, a po kojem je konzistentnost stavova viđena kao karakteristika idealnog građanstva deliberativne demokratije. S jedne strane, važno je napomenuti da su stavovi na kojima je merena konzistentnost specifični stavovi koji se odnose na specifične teme, a ne na ideološke pozicije koje se eventualno mogu, prateći statični model, posmatrati na nekoj konzistentnoj skali. Sa druge strane, kao što je već objašnjeno, kvalitet mišljenja i stavova meren putem konzistentnosti stavova kreće od pretpostavki koje nisu u skladu sa postavkama deliberativnog modela. Građanstvo se, nakon učestvovanja u deliberativnom procesu, gde je bilo izloženo različitim

³² Dok na ovu temu postoji veliki broj empirijskih studija koje su koristile uporedne podatke, eksperimentalnih studija čija je dodatna vrednost što pokušavaju da izvedu zaključke o uzročnim vezama, ima veoma malo.

informacijama i argumentacijama, transformiše kroz proces prihvatanja heterogenih argumenata. Od građanstva koje uvažava i internalizuje različite perspektive ne može se, dakle, očekivati da formira konzistentnu strukturu stavova i mišljenja. Međutim, promena koja se unutar strukture stavova i mišljenja može očekivati nakon učestvovanja u procesu deliberacije jeste jedna „manja koherentnost”, shvaćena kao nerigidnost. Subjekt koji zadržava koherentnost stavova i mišljenja (rigidnost) nakon učestvovanja u procesu deliberacije nije usvojio i integrisao različite argumentacije na temu diskusije, što znači da nije dozvolio da različite perspektive postanu deo njegove sopstvene. Ako DF predstavlja DMJ koja operacionalizuje proces deliberacije i pored toga pokušava da razreši problem selektivnosti izvora i racionalnog neznanja, onda konzistentnost stavova ne bi smela da bude očekivan rezultat učestvovanja u DF-u.

Oslanjajući se na gore izloženu teorijsku rekonstrukciju, u nastavku će biti istaknuti samo neki ključni aspekti koji iz ove rekonstrukcije slede, a uz pomoć kojih ću definisati hipoteze na osnovu kojih će biti izvedena empirijska analiza.

2.3. Istraživačke hipoteze, podaci, varijable, merenje

U prvom poglavlju, gde je prikazan pregled najvažnijih doprinosa studijama deliberacije, sam već naglasila da će se empirijski deo fokusirati na dimenziju *građanstvo*, razdvajajući ga od dimenzije koja se odnosi na donošenje političkih odluka, pre svega zbog boljeg razumevanja transformativnog procesa koji se događa na nivou stavova i mišljenja građanstva koje je uključeno u deliberativne procese. Ova teza bila je na različite načine istražena kroz upotrebu DMJ, ali je, kao što sam pomenula u prvom poglavlju, fokus najčešće bio na promeni političkih preferencija (pre i posle eksperimenta), pripisujući ovu promenu uvećanju nivoa informacija (koja je takođe rezultat deliberacije)

o temi o kojoj se diskutuje. Dosadašnja istraživanja ostavila su, međutim, neistraženu mogućnost transformacije koja se odnosi na strukturu i organizaciju stavova i sistem vrednosti stavova i mišljenja građanstva. Mogućnost transformacije koja se ogleda u mogućnosti da se sagledaju i uvažavaju različite perspektive iz kojih se posmatra neki društveni problem, a koja se ovde definiše kao prošireno razumevanje, ostala je, dakle, bez empirijskih uvida. Zbog toga sam se zapravo i osvrnula na literaturu koja se bavila istraživanjima strukture stavova i mišljenja, te sam u skladu sa njom, uzimajući u obzir i različite empirijske pretpostavke deliberativnog pristupa i ovih studija, formulisala osnovnu hipotezu mog rada:

Građanstvo se, nakon što je učestvovalo u procesu deliberacije, transformiše u građanstvo koje karakteriše prošireno mišljenje. Zbog toga što je bilo izloženo heterogenim informacijama i argumentacijama, građanstvo postaje otvoreno prema različitim mišljenjima i usvaja spektar suprotstavljenih argumentacija koje se odnose na temu deliberacije. Interiorizacija suprotstavljenih argumentacija se reflektuje na strukturu sistema vrednosti koja se sastoji od stavova na određenu temu (deliberacije), čineći je kompleksnijom. Ova kompleksnost se ogleda u diversifikaciji stavova koji postaju „otvoreniji”³³.

Uzimajući u obzir ishode studija koje sam izložila na početku poglavlja, neophodno je ovu hipotezu preciznije definisati. Pre svega, videli smo da nivo znanja, koji se meri količinom informacija koje subjekti poseduju o određenoj temi, igra presudnu ulogu u načinu na koji se stavovi organizuju. Ove studije pokazuju da su subjekti koji poseduju dovoljno znanja oni koji razumeju „šta ide sa čim”, zbog čega su njihovi stavovi konzistentni. Ili kako to objašnjava Zaler (Zaller,

³³ Nadalje će biti korišćen isključivo termin „otvorenost stavova”, umesto različitih izraza koje sam do sada koristila. Razlog nije samo veća preciznost, već i izbegavanje negativne konotacije koju nosi termin „nekonzistentnost” i na taj način povratno doprinosi nepreciznom razumevanju izučavanog fenomena.

1992), subjekti imaju tendenciju da odbace stavove koji nisu u skladu sa njihovim sopstvenim, ali će to moći da urade samo ako poseduju dovoljno znanja koje im omogućava da razumeju odnos koji postoji između novih informacija i argumentacija i sopstvenih stavova, dok će oni koji ne poseduju dovoljno znanja internalizovati čitavu jednu seriju kontradiktornih argumenata i informacija. Polazeći od ovoga, jasno je da je neophodno proveriti da li je građanstvo koje poseduje prošireno mišljenje ono koje nema dovoljno znanja, zbog čega ga odlikuje nekonzistentnost stavova, a ne otvorenost stavova. Iz navedenih razloga osnovna hipoteza će biti modifikovana i glasiti ovako:

Hipoteza I: *Građanstvo, nakon što je učestvovalo u procesu deliberacije, gde je bilo izloženo heterogenim informacijama i argumentacijama, iskazaće otvorenost stavova veću od one koju je iskazalo pre učestvovanja, iako ima neophodne informacije da razume „šta sa čim ide“.*

Nivo znanja koje su učesnici i učesnice DF-a posedovali na temu deliberacije pre njenog početka, empirijski je meren kroz odgovore koje su oni davali na informativna pitanja o temi. Na osnovu njihovih ukupnih bodova oni su podeljeni u dve grupe: *informisano* i *neinformisano građanstvo*. Od različitih, unutar literature korišćenih, načina da se nivo znanja empirijski izmeri, odlučila sam se da za ovo merenje primenim jednostavno sabiranje tačnih odgovora na pitanja koja mere znanje na specifičnu temu deliberacije, a ne nivo opštih političkih znanja, prateći logiku po kojoj je ovo jedini objektivni način za merenje nivoa politički specifičnih znanja.³⁴ Kako bi se nivo specifičnih znanja o temi izmerio za potrebe analize koja sledi, konstruisala sam sintetički indeks koji sabira tačne odgovore na pitanja

³⁴ Političko znanje je unutar različitih studija mereno na različite načine kao što je, na primer, česta izloženost medijskim sadržajima, interes za politiku, interes za specifičnu temu (subjektivno merene) ili nivo obrazovanja. Pitanja koja na osnovu tačnih ili pogrešnih odgovora mere nivo znanja su se, međim, pokazala mnogo boljom merom od njenih mogućih alternativa (Zaller, 1992).

koja se odnose na nivo informacija učesnika i učesnica u momentu inicijalnog intervjua (T0).

Subjekti koji su odgovorili tačno na 2 od 3 postavljena pitanja u slučaju teme TAV smatrani su grupom sa srednje-visokim nivoom informacija (informisano građanstvo), dok su u drugu grupu ušli svi ostali subjekti (informisano građanstvo i neinformisano građanstvo). Pitanja na osnovu kojih je meren nivo znanja su sledeća: 1) *U kojoj fazi su trenutno radovi na TAV-u?*, 2) *Koje godine su bili najveći protesti protiv TAV-a u Valle di Susa?*, 3) *Da li će TAV u Valle di Susa prenositi samo robu, samo putnike ili oba?*

Ista logika primenjena je na slučaju teme „pravo glasa”, gde su bila četiri informativna pitanja: 1) *Migranti imaju pravo glasa samo na nacionalnim/lokalnim/opštinskim izborima?*, 2) *Opština/centralna vlast je već odobrila proširenje prava glasa za migrante?*, 3) *Koliko godina je neophodno migrantima da budu rezidenti Torina kako bi dobili pravo da glasaju na opštinskim izborima?*, 4) *Koji bi procenat migranata prisutnih na italijanskoj teritoriji zaista i dobio pravo glasa na osnovu ovih uslova? (ponuđeni odgovori).*

Uvidi Stimsonove studije i njegova klasifikacija građanstva na ostrašćeno, pragmatično i nezainteresovano, nalažu takođe empirijsku proveru te je, uzimajući u obzir te nalaze, formulisana i druga hipoteza. Naime, kod ostrašćenog građanstva uvećanje otvorenosti stavova ne može da se očekuje u istoj meri kao kod onog građanstva koje nije ostrašćeno.

Hipoteza II: *Građanstvo koje je ostrašćeno tj. koje je na početku deliberacije iskazalo ekstremne stavove o temi o kojoj se diskutuje, nakon što je učestvovalo u procesu deliberacije, gde je bilo izloženo heterogenim informacijama i argumentacijama, iskazaće otvorenost stavova manju od ostalih učesnika i učesnica u deliberaciji. I njihovi stavovi, međutim, pokazaće se otvorenijim nego ranije.*

Ostrašćenim građanstvom označena je i izdvojena ona grupa učesnika i učesnica koja je na inicijalnom intervjuu, dakle pre početka procesa deliberacije, imala ekstremne stavove o pitanjima o kojima se diskutuje. Na skali od 1 do 5 na kojoj su mereni stavovi na teme deliberacije, ona grupa učesnika i učesnica koja je odgovorila sa 1 ili sa 5 na 3 ili 4 pitanja, bila je označena kao ostrašćena. Kako ni jedna bolja mera za mapiranje ekstremnih (ostrašćenih) stavova na teme deliberacije nije postojala, morala sam da upotrebim gore opisanu, iako je ona, s obzirom da se zasniva na korišćenju pitanja koja se odnose na zavisnu varijablu istraženu u ovom radu, svakako daleko od idealne. Naime, ovaj indikator se može smatrati problematičnim zbog toga što u nekim slučajevima subjekti koji imaju koherentne stavove mogu biti upravo oni koji pokazuju ekstremne stavove. Zbog nepostojanja nekih drugih mogućih informacija ili *proxy* varijabli koje sam mogla upotrebiti, odlučila sam se, i pored nedostataka ovog specifičnog indikatora, da ga upotrebim, svesna njegove moguće problematičnosti.

Treća izvedena hipoteza se poziva kako na zastupnike deliberativne demokratije tako i na Daunsovu tezu, po kojoj se „racionalno” građanstvo, ne bi li minimizovalo troškove informisanja i kognitivne disonance do koje bi dovelo suočavanje sa novim perspektivama, oslanjanje na informacije i argumentacije koje poseduju oni sa kojima dele perspektive i vrednosti. Nasuprot takvom građanstvu, deliberativno građanstvo razume vrednost izlaganja različitim izvorima informacija i argumentacija.

Hipoteza III: *Građanstvo koje na kraju deliberativnog procesa, u kom je bilo izloženo heterogenim informacijama i argumentacijama, smatra to izlaganje vrednim i korisnim, iskazaće veću otvorenost stavova od ostalih učesnika i učesnica.*

Kako bi se ova hipoteza empirijski proverila, korišćeno je pitanje koje predstavlja indikator određenih vrednosti, a koje je, na kraju procesa deliberacije, postavljeno učesnicama i učesnicima. Ponuđena

je skala (od 0 do 10) koja meri značaj koji za njih imaju pitanja o kojima se diskutuje. 0 ukazuje na odsustvo značaja određenog pitanja za učesnika ili učesnicu, 10 na ekstremni značaj, dok 5 ukazuje na srednju poziciju. Pitanje je glasilo: „Koliko je za Vas lično značajno da imate mogućnost da susretnete osobe koje dolaze iz različitih (od vašeg) konteksta?“

Na osnovu odgovora na ovo pitanje, izdvojeni su oni subjekti, nazvani „pluralisti”³⁵, koji su na skali od 0 do 10 odabrali modalitete 10, 9 ili 8. Nužno je napomenuti ograničenja i slabosti indikatora i u ovom slučaju. Naime, ovo pitanje je postavljeno učesnicima i učesnicama samo na kraju procesa deliberacije te ne možemo sa pouzdanošću utvrditi da li su osobe koje su označene kao „pluralisti” zapravo oni koji su to postali usled deliberativne transformacije ili su i na početku deliberativnog procesa bili tome skloni. I pored ovog ograničenja, značaj upotrebljenog indikatora ostaje velik ukoliko dozvoljava detektovanje uske povezanosti otvorenosti stavova (prošireno razumevanje) sa davanjem značaja vrednostima koje se ogledaju u susretanju osoba koje dolaze iz različitih konteksta. Ove dve dimenzije su, zapravo, veoma blisko konceptualno povezane, te se očekuje da će se veza između njih pokazati kao pozitivna, što bi takođe ukazalo na validnost ovog indikatora.

U skladu sa operacionalizacijom deliberacije unutar DMJ, sve iznete hipoteze kreću od pretpostavke da je građanstvo bilo izloženo heterogenim argumentacijama, tj. da su informacije koje su bile predstavljene unutar deliberativnog procesa bile heterogene. U slučaju da građanstvo nije bilo izloženo heterogenim argumentima, već isključivo jednosmernim, ove hipoteze, kao i osnovna pretpostavka o tome da se deliberacija dogodila, morale bi biti izmenjene. Posmatrajući proces deliberacije u opisanom DF Torino, uvidela sam

³⁵ Iako bi adekvatniji naziv (label) za građane i građanke „pluraliste” bio „otvoreno” građanstvo, namerno sam izbegla ovakav termin kako na narednim stranicama ne bi došlo do zabune i mešanja sa zavisnom varijablom otvorenosti stavova.

da se deliberacija, onakva kako smo je zamislili i operacionalizovali, zapravo nije dogodila. U slučaju teme TAV, u svim fazama eksperimenta uokviravanje teme je prošlo na uravnotežen način, onako kako je bilo predviđeno nacrtom. Informativni materijali su predstavili dostupne informacije i argumentacije iz različitih perspektiva; predstavljanje različitih perspektiva unutar grupnih diskusija je bilo dodatno obezbeđeno uvećanim uzorkom populacije Valle di Susa (dakle, NO-TAV), dok se tokom plenarnih sesija perspektiva koja je protiv proširivanja prava glasa na migrante van EU nije uopšte čula. Naime, u slučaju TAV-a, plenarnim sesijama prisustvovali su predstavnici i predstavnice, kao i eksperti i ekspertkinje koji se zalažu za različite političke preferencije, dok u slučaju druge teme ovakva ravnoteža nije bila postignuta, iako su zastupnici i zastupnice obe perspektive bili pozvani da prisustvuju.

Problem nemogućnosti idealne implementacije deliberativnih ideala u empirijskoj realnosti i njihova uslovljenost različitim društveno-političkim faktorima detaljnije je argumentovana u prvom poglavlju, te će se u skladu sa tim promišljanjima i empirijskim uvidima o odigravanju eksperimenta preformulisati i hipoteze koje će biti testirane na slučaju teme „pravo glasa”. Dok u slučaju deliberacije na temu „TAV” hipoteze ostaju onakve kakve sam ih formulisala gore, hipoteze u slučaju teme „pravo glasa” menjaju se na sledeći način:

Hipoteza Ia: *Građanstvo, nakon što je učestvovalo u procesu deliberacije³⁶, gde je bilo izloženo prevashodno jednosmernim informacijama i argumentacijama, iskazaće otvorenost stavova manju od one koju je iskazalo pre učestvovanja, ali i manju od ostalih učesnika i učesnica, iako ima neophodne informacije da razume „šta ide sa čim”.*

³⁶ Zbog lakšeg razumevanja i praćenja već dovoljno kompleksne istraživačke strukture, termin deliberacija ostao je deo ove i izvedenih hipoteza, iako, kao što je već rečeno u prvom poglavlju, možemo tvrditi da se deliberacija u slučaju teme „pravo glasa” nije u potpunosti ostvarila s obzirom da je razmena različitih informacija i argumentacija izostala u fazi plenarnih sesija.

Hipoteza IIa: Građanstvo koje je ostrašćeno temom deliberacije, i koje je na početku deliberacije iskazalo ekstremne stavove, nakon što je učestvovalo u procesu deliberacije, gde je bilo izloženo prevashodno jednosmernim informacijama i argumentacijama, iskazaće otvorenost stavova još manju od ostalih učesnika i učesnica u deliberaciji, a njihovi stavovi će se pokazati još manje otvorenim nego ranije.

Hipoteza IIIa: Građanstvo koje na kraju deliberativnog procesa, gde je bilo izloženo prevashodno jednosmernim informacijama i argumentacijama, i smatra izlaganje različitim stavovima vrednim i korisnim, iskazaće veću otvorenost stavova od ostalih učesnika i učesnica, ali će njihovi stavovi biti manje otvoreni nego ranije.

Tabela 9 sumira varijacije osnovne hipoteze i očekivane rezultate deliberativnog procesa, dakle prelazak sa vrednosti koje su registrovane pre početka deliberativnog procesa (T0) na vrednosti registrovane na kraju deliberativnog procesa (T1) za obe istražene teme.

Tabela 9:

	TAV (heterogene argumentacije)	PRAVO GLASA (jednosmerne argumentacije)
Osnovna hipoteza (celokupni uzorak)	Veća otvorenost nego u T0	Manja otvorenost nego u T0
Hipoteza I („informisani” uzorak)	Veća otvorenost nego u T0	Manja otvorenost nego u T0
Hipoteza II („ostrašćeni” uzorak)	Veća otvorenost nego u T0, ali manja otvorenost u poređenju sa ostalim učesnicima i učesnicama	Manja otvorenost nego u T0 i u poređenju sa ostalim učesnicima i učesnicama
Hipoteza III (uzorak „pluralista”)	Veća otvorenost nego u T0 i u poređenju sa ostalim učesnicima i učesnicama	Manja otvorenost nego u T0, ali veća otvorenost u poređenju sa ostalim učesnicima i učesnicama

Prateći hipoteze, na narednim stranicama predstaviću indikatore i varijable koje se odnose na zavisnu varijablu „otvorenost stavova”.

Specifični stavovi o temama diskusije

Tri su najznačajnije grupe pitanja koje omogućavaju merenje efekata deliberativnog tretmana kroz komparaciju vrednosti na početku i na kraju deliberativnog tretmana, a koje su korišćene u najvećem broju empirijskih studija koje se baziraju na upotrebi DMJ: *specifična znanja u vezi sa temom deliberacije* (videti tabelu 2 za pitanja koja mere znanje na temu „TAV” i tabelu 4 za pitanja koja mere znanje na temu „pravo glasa”), *političke preferencije* (videti tabelu 1 za pitanja koja pokazuju političke preferencije na temu „TAV” i tabelu 3 za pitanja koja pokazuju političke preferencije na temu „pravo glasa”) i *specifični stavovi na temu deliberacije*, koji će biti navedeni u nastavku teksta.

Koristeći inicijalni upitnik (T0) i završni upitnik (T1) i prateći logiku tematskih blokova koji su identifikovani u fazi osmišljavanja upitnika, istražene su skale stavova koje se sastoje od specifičnih stavova na obe teme diskusije. Identifikovane su, dakle, dve skale: skala „TAV” i skala „Pravo glasa”. Pojedinačne stavke, kao što će se videti, mere i negativne i pozitivne stavove na specifične teme, ali su one u mojoj analizi kodirane tako da sve idu u smeru od pozitivnog ka negativnom.³⁷

Neophodno je ovde precizirati da sam se u svom radu, u skladu sa osnovnom istraživačkom hipotezom, fokusirala na specifične političke stavove u vezi sa temama deliberacije, za razliku od većine empirijskih istraživanja koja su u fokusu pre svega imala političke preferencije koje su formulisane na način koji dozvoljava kasnije brojanje preferencija (po principu agregativnog modela demokratije), sa ciljem razotkrivanja odluke kojoj bi većina učesnika i učesnica deliberacije težila. Skale specifičnih stavova na temu su najčešće upotrebljavane, u

³⁷ Kako bih omogućila uporedljivost rezultata, sve varijable koje čine jednu skalu, a koje su originalno bile merene različitim skalama, rekodifikovala sam u 5. kategoriju. Nedostajuće podatke sam isključila iz analize.

skladu sa logikom ideološke koherentnosti i predvidivosti političkih preferencija, kao zavisne varijable, prediktori političkih preferencija.

Skala stavova o temi TAV

Kako bi se formirala skala stavova, učesnicima je data lista tvrdnji koje su u vezi sa TAV-om, o kojima je onda trebalo da se izjasne – da naznače stepen slaganja sa svakom od datih tvrdnji. Ponuđene su im sledeće opcije: *Veoma se slažem, Slažem se, Niti se slažem niti se ne slažem, Ne slažem se, Uopšte se ne slažem*. Iskazi oko kojih je trebalo da se izjasne su bili sledeći:

- Troškovi izgradnje TAV-a su veći od dobiti koje bi doneo (kodirana u analizi kako bi merila stavove koji idu od pozitivnog ka negativnom).
- TAV će nepovratno narušiti teritoriju Valle di Susa (kodirana u analizi kako bi merila stavove koji idu od pozitivnog ka negativnom).
- TAV je značajna prilika za ekonomski razvoj Pijemonta.
- Ko se protivi TAV-u je protiv progressa.

Skala stavova o temi „pravo glasa”

U slučaju teme „pravo glasa”, zadatak za učesnike i učesnice bio je da se izjasne o verovatnoćama određenih mogućih posledica proširenja prava glasa na migrante van EU. Odgovori su podrazumevali skalu od 0 do 10, gde 0 označava da se to sigurno neće dogoditi, 10 označava da će se sigurno dogoditi, a 5 da postoji 50% verovatnoće da se dogodi (ova skala je kodirana u 5 kategorija kako bi se omogućila adekvatnija komparacija sa TAV-om). Ponuđene moguće posledice proširenja prava glasa bile su sledeće:

- Naš demokratski život će biti bogatiji.
- Migranti će postati više vezani za demokratiju.

- Migranti će iskoristiti demokratiju kako bi promovisali nedemokratske prakse (kodirana u analizi kako bi merila stavove koji idu od pozitivnog ka negativnom).

Sada, kada je jasnije na šta se misli kada govorim o stavovima o temama diskusije, nadam se da je lakše razumeti šta mi je namera da pokažem testiranjem postavljenih hipoteza. Učestvovanje u deliberativnom procesu bi, dakle, trebalo da proizvede jedan određen stepen otvorenosti ka različitim argumentacijama. Ovo ne znači da će se neminovno sa ovom otvorenošću izabrati i drugačija politička opcija, tj. da će učesnici i učesnice i nužno promeniti svoje političke preferencije (u našem slučaju „za” ili „protiv” TAV-a ili za ili protiv proširivanja prava glasa), već da će se subjekt, iako možda njegove političke preferencije ostaju nepromenjene, otvoriti za različite argumentacije koje su povezane sa temom. On će, dakle, prihvatiti i inkorporirati unutar sopstvenog sistema stavova i one stavove koji nisu u skladu sa nekom specifičnom koherentnom linijom na osnovu koje bi mogla da se predvidi određena politička preferencija. Na primeru TAV-a, to bi moglo da izgleda ovako: od subjekta koji na početku deliberativnog procesa ima pozitivno mišljenje u vezi sa izgradnjom TAV-a (podržava izgradnju pruge) očekivalo bi se da na sva četiri pitanja povezana sa TAV-om odgovori na način koji podržava taj pozitivan stav – dobiti od izgradnje TAV-a su veći od troškova, TAV neće nepovratno narušiti teritoriju Valle di Susa, TAV je značajna prilika za ekonomski razvoj Pijemonta i ko se protivi TAV-u je protiv progressa. Nakon što je u procesu deliberacije bio u interakciji sa drugim subjektima, političkim predstavnicima i predstavnicama, ekspertkinjama i ekspertima, usvajajući na taj način heterogene argumentacije i informacije, subjekt sada shvata da su i pozicije i argumentacije koje su drugačije od onih kojih se držao pre ove interakcije takođe legitimne. On time, iako se i dalje može držati političke preferencije u korist izgradnje TAV-a, otvara sopstveni sistem stavova ka onim drugačijim i različitim stavovima, putem kojih se ne bi mogla predvideti ovakva politička preferencija. Naime, subjekt može da odgovori

na pitanja koja mere specifične stavove na temu na nekonzistentan, dakle otvoren način.

Iz empirijske perspektive, otvorenost stavova biće posmatrana kao obrnuta funkcija statističke asocijacije između pojedinačnih stavki skale stavova: kada se vremenom asocijacija između stavova smanjuje možemo govoriti o otvorenosti stavova, i obrnuto. To znači da je otvorenost stavova označena tendencijom da se unutar sistema stavova inkorporiraju i oni (različiti) stavovi koji nisu u skladu sa tim sistemom, tj. nekom vrstom implicitne konzistentne strukture. U empirijskim istraživanjima koja su se bavila problematikom konzistentnosti stavova i sistema verovanja (o kojima sam govorila na početku ovog poglavlja), koristile su se različite metode analize, u zavisnosti od toga koju su definiciju konzistentnosti usvojili.³⁸ Sve te metode su se svakako zasnivale na logici po kojoj je konzistentnost viđena kao jača statistička asocijacija između pojedinačnih stavki za koje se pretpostavlja da čine deo sistema stavova na određenu temu. U mom radu, odlučila sam se da koristim *analizu glavnih komponenti* (*principal components analysis*, PCA) i Kronbahovu alfu, kako bih istražila povezanost između stavki.

Analiza glavnih komponenti (PCA) se najčešće koristi kao instrument za identifikaciju latentnih dimenzija stavova.³⁹ Ona će ovde biti korišćena da se otkrije, pre svega, da li jedna jedina komponenta (faktor) može da predstavlja svaku od identifikovanih skala, i da proceni da li se vrednost varijanse, koju objašnjava ta jedna identifikovana komponenta (faktor), menja na početku (T0) i na kraju (T1) deliberacije. Smanjenje vrednosti ukupne varijanse koju komponenta

³⁸ Za detaljnu diskusiju o mogućim načinima merenja konzistencije stavova videti Luskin (1987).

³⁹ Osnovni cilj analize osnovnih komponenanta je da sumira informaciju koja se nalazi u korelacionom ili matriksu varijanse i/ili kovarianse, težeći da identifikuje latentne dimenzije koje nije moguće direktno uočiti. Kroz identifikaciju zajedničkih faktora (komponentanta), analiza osnovnih komponenanta nudi jedan precizan opis mreže interpolacija koje postoje unutar jednog skupa povezanih varijabli.

objašnjava, prelazeći sa T0 na T1 smatraću kao rast otvorenosti stavova učesnika i učesnica u deliberativnom procesu.

Pored ovog instrumenta, kako bih potvrdila pouzdanost faktor-ske strukture koja je identifikovana sa PCA analizom, primenila sam i Kronbahovu alfu. Ona je, zapravo, indeks unutrašnje konzistentno-sti skale, koji se zasniva na srednjoj vrednosti korelacija između svih stavki koje čine jednu skalu.⁴⁰ Kronbahova alfa ima, dakle, tendenciju da raste (od minimuma 0 do maksimuma 1) kako se uvećava nivo ko-relacije između stavki.⁴¹ Umanjenje nivoa korelacije, sa druge strane, ukazuje na očigledne probleme pouzdanosti skale.

Na stranicama koje slede analiziraću eventualne promene vrednosti koje nastaju prelaskom iz T0 u T1, a koje proizlaze iz faktorijalne analize za svaku od tema diskusije.

2.4. Verifikacija hipoteza

Kao što ćemo videti u tabelama ispod (10-19), hipoteze koje su gore postavljene, potvrđene su izvedenim analizama. Za sve analize identifikovana je, kako u T0, tako i u T1, po jedna faktorska kompo-nenta koja predstavlja stavove na specifične teme. Svojsvena vrednost

⁴⁰ Kronbahova alfa reflektuje stepen slaganja između mera istog teorijskog kon-cepta, koje su dobijene u istom momentu, istom metodom (Newman i McNeil, 1998). Ova tehnika, nastala kao metoda za istraživanje postojanja jedne latentne varijable (hipotetičke varijable, hipotetičkog konstrukta) je najčešće korišćena za otkrivanje i definisanje validnosti konstrukta jedne atitudinalne skale, dozvoljavajući time da se proceni pouzdanost faktorijalne strukture koja je dobijena korišćenjem faktorijalne analize (Leong i Austin, 2006).

⁴¹ Koeficijent koji se dobija definiše se u terminima „interne koherentnosti”. Mora se pomenuti da dok visoke vrednosti koeficijenta ($> 0,60$) indiciraju dobru internu konzistentnost komponenata atitudinalne skale, ovo ne znači da je analizirana skala jednodimenzionalna. Zapravo, dimenzionalnost jedne skale dobija se kroz faktori-jalnu analizu sa kojom Kronbahova alfa ima kako teorijski tako i empirijski odnos. Selektujući komponente koje vode ka optimizaciji Kronbahove alfe, selektuju se približno i one komponente koje bi kroz faktorijalnu analizu formulisale jedan spe-cifičan faktor (unidimenzionalnost).

identifikovanih komponenata je veća od 1. Validnost faktorskih modela potvrđena je Kajzer-Mejer-Olkinovim testom (Kaiser-Meyer-Olkin, KMO) i Bartletovim testom (Bartlett's test of sphericity).⁴² Pouzdanost faktorijalnih struktura koje su putem PCA analize identifikovane, dodatno je potvrđena Kronbahovom alform, i to za svaku od urađenih analiza.

2.4.1. Otvorenost stavova i deliberacija: kada su argumentacije i informacije heterogene

Tabela 10 pokazuje rezultate analize koja je urađena na celokupnom uzorku učesnika i učesnica, u vezi sa temom TAV. Statistička asocijacija između stavki od kojih se analizirana skala sastoji, smanjuje se u prelasku sa T0 na T1. Procenat objašnjene varijanse smanjuje se za otprilike 5%, prelazeći sa T0 na T1, što potvrđuje očekivanja od deliberacije: građanstvo, nakon toga što je tokom deliberativnog procesa bilo izloženo heterogenim argumentacijama i informacijama, iskazuje veću otvorenost stavova nego što je to bio slučaj pre početka deliberacije. Ukoliko posmatramo vrednosti varijanse, jasno je da se ne može govoriti o veoma jakim razlikama, ali one svakako nisu zanemarljive.

⁴² Testovi Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) i Bartlett's test of sphericity su testovi koji ukazuju na to koliko su specifično upotrebljeni podaci adekvatni za korišćenje faktorijalne analize.

Tabela 10:

Celokupni uzorak	TAV T0		TAV T1	
	Faktorske težine	% varijanse	Faktorske težine	% varijanse
Troškovi izgradnje TAV-a su veći od benefita koje bi doneo (obrnuta).	0,667	65,441	0,664	60,830
TAV će nepovratno narušiti teritoriju Val di Susa (obrnuta)	0,870		0,864	
TAV je značajna prilika za ekonomski razvoj Pijemonta.	0,882		0,754	
Ko se protivi TAV-u je protiv progresa.	0,798		0,824	
KMO test	0,770		0,745	
Barletov test (sig)	0,000		0,000	
Svojevrednost	2,618		2,433	
Broj	148		152	
Kronbahova alfa	0,814		0,782	

Što se tiče druge hipoteze, koja se odnosi na poduzorak učesnika i učesnica koji sam nazvala „informisanim građanstvom”, razlika između objašnjene varijanse na početku i na kraju deliberacije je veća nego u celokupnom uzorku, prelazeći sa otprilike 68% na otprilike 57%, što potvrđuje hipotezu, dok je kod celokupnog uzorka objašnjena varijansa u T0 65%, a u T1 61%.

Ovaj poduzorak, nakon što je učestvovao u deliberativnom procesu, gde je bio izložen suprotstavljenim argumentacijama i informacijama, pokazuje veću otvorenost stavova, iako ima neophodne informacije da razume šta sa čim ide. Ovaj rezultat je još značajniji ukoliko ukazuje na potpuno drugačiju logiku strukturisanja stavova od one koja je isticana u klasičnim studijama o formiranju mišljenja i stavova. Nakon učestvovanja u deliberativnom procesu, gde su imali prilike da usvoje dodatna znanja i nove argumentacije, „informisano

građanstvo” nije počelo, kako bi se prateći logiku tih studija očekivalo, da na konzistentan način organizuje i strukturira stavove i mišljenja, već je, naprotiv, otišlo u suprotnom smeru, upravo onako kako su očekivali zastupnici deliberativnog modela. Dodatnu potvrdu ove hipoteze pronalazimo i u rezultatima analize sprovedene sa poduzorkom „neinformisanog građanstva”, predstavljenim u tabeli 12.

Tabela 11:

„Informisano građanstvo”	TAV T0		TAV T1	
	Faktorske težine	% varijanse	Faktorske težine	% varijanse
Troškovi izgradnje TAV-a su veći od benefita koje bi doneo (obrnuta).	0,689	68,090	0,511	57,395
TAV će nepovratno narušiti teritoriju Val di Susa (obrnuta)	0,886		0,874	
TAV je značajna prilika za ekonomski razvoj Pijemonta.	0,906		0,779	
Ko se protivi TAV-u je protiv progresa.	0,802		0,815	
KMO test	0,764		0,706	
Barletov test (sig)	0,000		0,000	
Svojtvena vrednost	2,724		2,296	
Broj	75		77	
Kronbahova alfa	0,834		0,743	

Tabela 12:

„Neinformisano građanstvo”	TAV T0		TAV T1	
	Faktorske težine	% varijanse	Faktorske težine	% varijanse
Troškovi izgradnje TAV-a su veći od benefita koje bi doneo (obrnuta).	0,648	62,405	0,776	64,686
TAV će nepovratno narušiti teritoriju Val di Susa (obrnuta)	0,850		0,859	
TAV je značajna prilika za ekonomski razvoj Pijemonta.	0,853		0,746	
Ko se protivi TAV-u je protiv progresa.	0,791		0,831	
KMO test	0,747		0,667	
Barletov test (sig)	0,000		0,000	
Svojevrednost	2,496		2,587	
Broj	73		75	
Kronbahova alfa	0,790		0,816	

U slučaju poduzorka koji su činili učesnici i učesnice sa niskim nivoom znanja o temi TAV došlo je do uvećanja konzistentnosti stavova nakon procesa deliberacije i smanjenja njihove otvorenosti, iako je razlika između objašnjene varijanse u T0 i T1 samo 2%. Na početku procesa objašnjena varijansa je bila niža od one koja je registrovana kod poduzorka informisanih građana i građanki, kao i od celokupnog uzorka, dok se na kraju deliberativnog procesa ona, u odnosu na ove dve grupe, uvećala. Ovakav uvid pruža dodatnu potvrdu istraživačke hipoteze i ukazuje na to da se nekonzistentnost deliberativnih stavova ne može tumačiti kao posledica nedovoljnog znanja o temi diskusije, već kao kapacitet da se uzmu u obzir i internalizuju različiti, pa i na prvi pogled suprotstavljeni stavovi na određenu temu.

* * *

Dalje analize potvrđuju validnost i druge izvedene hipoteze: *Građanstvo koje je ostrašćeno temom deliberacije – koje je na početku deliberacije iskazalo ekstremne stavove, nakon što je učestvovalo u procesu deliberacije, gde je bilo izloženo heterogenim informacijama i argumen-tacijama, iskazaće manju otvorenost stavova od ostalih učesnika u deli-beraciji. Njihovi stavovi, međutim, pokazaće se otvorenijim nego ranije.* Kao što se može pročitati iz tabele 13, objašnjena varijansa u T0 je skoro 72%, dok je u T1 70%. „Ostrašćeno građanstvo” pokazuje veću konzistentnost (zatvorenost) stavova u poređenju sa ostalim podu-zorcima. Iako, dakle, i oni pokazuju tendenciju ka otvorenosti nakon što su bili izloženi heterogenim i suprotstavljenim stimulansima to-kom deliberacije, njihova struktura stavova ostaje rigidnija od ostalih.

Tabela 13:

„Ostrašćeno građanstvo”	TAV T0		TAV T1	
	Faktorske težine	% varijanse	Faktorske težine	% varijanse
Troškovi izgradnje TAV-a su veći od benefita koje bi doneo (obrnuta).	0,616	71,718	0,711	70,443
TAV će nepovratno narušiti teritoriju Val di Susa (obrnuta)	0,939		0,901	
TAV je značajna prilika za ekonomski razvoj Pijemonta.	0,936		0,868	
Ko se protivi TAV-u je protiv progresa.	0,856		0,865	
KMO test	0,757		0,734	
Barletov test (sig)	0,000		0,000	
Svojevredna vrednost	2,869		2,818	
Broj	40		36	
Kronbahova alfa	0,856		0,850	

Tabela 14 nam pokazuje da i uzorak koji smo definisali kao „pluralisti”, prelazeći sa T0 na T1 povećava otvorenost stavova, i to za 10% objašnjene varijanse. Ovde je, ipak, važno naglasiti problematičnost izbora ovog poduzorka koji je selektovan na osnovu pitanja koje je postavljeno samo na kraju deliberativnog eksperimenta. Ne može se, dakle, znati da li je poduzorak pluralista zapravo onaj koji je i na početku deliberacije imao ovakav stav po pitanju izlaganja drugačijim argumentacijama i mišljenjima ili se ovakav stav razvio zajedno sa otvaranjem stavova kao posledica deliberacije. I pored toga, rezultat koji je analiza proizvela veoma je značajan zbog toga što ukazuje da je deliberacija kod ovih učesnika i učesnica, slično kao i kod uzorka „informativnih”, proizvela znatno veću otvorenost stavova nego kod celokupnog uzorka.

Tabela 14:

„Pluralisti”	TAV T0		TAV T1	
	Faktorske težine	% varijanse	Faktorske težine	% varijanse
Troškovi izgradnje TAV-a su veći od benefita koje bi doneo (obrnuta).	0,738	72,800	0,602	63,435
TAV će nepovratno narušiti teritoriju Val di Susa (obrnuta)	0,880		0,859	
TAV je značajna prilika za ekonomski razvoj Pijemonta.	0,895		0,845	
Ko se protivi TAV-u je protiv progresa.	0,890		0,850	
KMO test	0,814		0,745	
Barletov test (sig)	0,000		0,000	
Svojstvena vrednost	2,912		2,537	
Broj	87		89	
Kronbahova alfa	0,871		0,800	

2.4.2. Otvorenost stavova i „deliberacija”: kada su argumentacije i informacije prevashodno jednostrane

U diskusiji na temu davanja prava glasa migrantima na lokalnim izborima, učesnice i učesnici DF-a bili su, kao što je već rečeno, izloženi prevashodno jednosmernim informacijama i argumentacijama zbog čega su i hipoteze koje sam postavila za ovaj slučaj različite od slučaja TAV. Očekuje se, dakle, jedna nedeliberativna transformacija u smeru veće zatvorenosti stavova.

Prva potvrda validnosti osnovne hipoteze vidi se u tabeli 15, gde su vrednosti objašnjene varijanse uvećane prelazom sa T0 na T1 za otprilike 10%.

Tabela 15:

Celokupni uzorak	Pravo glasa T0		Pravo glasa T1	
	Faktorske težine	% varijanse	Faktorske težine	% varijanse
Naš demokratski život će biti bogatiji.	0,894	67,907	0,922	77,092
Migranti će postati više vezani za demokratiju.	0,833		0,921	
Migranti će iskoristiti demokratiju kako bi promovisali nedemokratske prakse (obrnuta).	0,738		0,783	
KMO test	0,626		0,665	
Barletov test (sig)	0,000		0,000	
Svojtvena vrednost	2,037		2,313	
Broj	155		160	
Kronbahova alfa	0,756		0,849	

Ovo uvećanje, iako u manjoj meri, potvrđeno je i na uzorku „informisanog građanstva” (tabela 15), koje već na početku eksperimenta pokazuje veću koherentnost stavova, dok je na kraju ona skoro iste vrednosti kao kod celokupnog uzorka.

Tabela 16:

„Informisano građanstvo”	Pravo glasa T0		Pravo glasa T1	
	Faktorske težine	% varijanse	Faktorske težine	% varijanse
Naš demokratski život će biti bogatiji.	0,951	71,324	0,941	76,470
Migranti će postati više vezani za demokratiju.	0,858		0,889	
Migranti će iskoristiti demokratiju kako bi promovisali nedemokratske prakse (obrnuta).	0,706		0,787	
KMO test	0,508		0,625	
Barletov test (sig)	0,000		0,000	
Svojevrednost	2,140		2,294	
Broj	36		37	
Kronbahova alfa	0,791		0,845	

U tabeli 17, gde su upisane vrednosti analize uzorka „neinformisanog građanstva” na temu prava glasa, vidimo da je objašnjena varijansa u T0 oko 67%, a u T1 oko 77%. Dok zatvorenost (dakle konzistentnost stavova) raste, ona na kraju eksperimenta zapravo ima istu vrednost kao i kod uzorka „informisanog građanstva”. Na početku ekperimenta razlike između ovih grupa su jasne i „informisana” grupa pokazuje veću konzistentnost od „neinformisane”, što potvrđuje tezu o povezanosti nivoa znanja i konzistencije stavova, dok na kraju diskusije ove grupe postaju slične u pogledu njihove otvorenosti.

Tabela 17:

„Neinformisano građanstvo”	Pravo glasa T0		Pravo glasa T1	
	Faktorske težine	% varijanse	Faktorske težine	% varijanse
Naš demokratski život će biti bogatiji.	0,868	66,773	0,917	77,339
Migranti će postati više vezani za demokratiju.	0,821		0,931	
Migranti će iskoristiti demokratiju kako bi promovisali nedemokratske prakse (obrnuta).	0,759		0,783	
KMO test	0,657		0,660	
Barletov test (sig)	0,000		0,000	
Svojevrednost	2,003		2,320	
Broj	119		123	
Kronbahova alfa	0,745		0,851	

„Ostrašćeno građanstvo” se takođe ponaša u skladu sa hipotezom. Vrednosti objašnjene varijanse ukazuju na „još manju otvorenost”, nakon što je ovaj uzorak bio izložen prevashodno jednosmernim informacijama. Dok je u T0 objašnjena variansa oko 73%, u T1 ona iznosi oko 85%. Hipoteza je dodatno potvrđena ako se prisetimo da je kod celokupnog uzorka objašnjena varijansa u T0 iznosila oko 68%, a u T1 – 77%.

Tabela 18:

„Ostrašćeno građanstvo”	Pravo glasa T0		Pravo glasa T1	
	Faktorske težine	% varijanse	Faktorske težine	% varijanse
Naš demokratski život će biti bogatiji	0,946	73,046	0,964	84,827
Migranti će postati više vezani za demokratiju	0,831		0,929	
Migranti će iskoristiti demokratiju kako bi promovisali nedemokratske prakse (obrnuta)	0,778		0,868	
KMO test	0,544		0,666	
Barletov test (sig)	0,000		0,000	
Svojevrednost	2,191		2,545	
Broj	47		42	
Kronbahova alfa	0,815		0,910	

Izlaganje pretežno jednosmernim informacijama i argumentacijama dovelo je do smanjenja otvorenosti i kod „pluralističkog građanstva”, iako kada se ova grupa uporedi sa ostalim učesnicama i učesnicima u procesu, oni ipak ostaju „otvoreniji” od ostalih.

Rezultati koji se nalaze u tabeli 19 potvrđuju ovu tezu: vrednosti objašnjene varijanse za ovu grupaciju prelaze od otprilike 70% na otprilike 72%, dok je kod celokupnog uzorka objašnjena varijansa na početku ekperimenta bila niža za 2%, a viša za 5% na kraju ekperimenta.

Tabela 19:

„Pluralisti”	Pravo glasa T0		Pravo glasa T1	
	Faktorske težine	% varijanse	Faktorske težine	% varijanse
Naš demokratski život će biti bogatiji.	0,900	70,186	0,922	72,225
Migranti će postati više vezani za demokratiju.	0,859		0,906	
Migranti će iskoristiti demokratiju kako bi promovisali nedemokratske prakse (obrnuta).	0,747		0,705	
KMO test	0,642		0,619	
Barletov test (sig)	0,000		0,000	
Svojevrednost	2,106		2,167	
Broj	89		94	
Kronbahova alfa	0,778		0,799	

2.5. Diskusija

Kakvo značenje i značaj imaju rezultati ove empirijske analize? Što se tiče teme TAV, diskusije unutar koje su učesnice i učesnici eksperimenta, na strukturisan i sveobuhvatan način, bili izloženi heterogenim perspektivama, došlo je do uvećanja otvorenosti stavova. Statističke veze između stavova su pre deliberativnog procesa bile jače za informisano građanstvo, ali se intenzitet ovih veza smanjuje na kraju eksperimenta, kada oni koji su najinformisaniji postaju i najotvoreniji u odnosu na ostale izdvojene grupe. Na ovaj način utvrdila sam da se otvorenost stavova može uvećati čak i onda kada građanstvo ima neophodne informacije koje mu dozvoljavaju da razume „šta sa čim ide”. Ostrašćeno građanstvo, ono koje je na početku eksperimenta imalo najmanje otvorene stavove, jeste ono koje i na kraju

ostaje najmanje otvoreno, ali deliberativni proces ima efekat i na njih, s obzirom da se njihovi stavovi kreću u pravcu veće otvorenosti nego što je iskazana na početku. Što se tiče pluralista, hipoteza nije u njihovom slučaju u potpunosti potvrđena, ukoliko njihova otvorenost na početku i na kraju eksperimenata rezultira manjom otvorenošću nego što je ona koju pokazuje kompletni uzorak, ali je intenzitet promene njihovih stavova ka otvorenosti mnogo veći nego onaj koji pokazuju ostale grupe, kao i celokupan uzorak. Kao što sam već rekla, jedno od mogućih objašnjenja za ovakav rezultat jeste to što je pitanje na osnovu kog sam izdvojila ovu grupu postavljeno celokupnom uzorku tek na kraju procesa deliberacije. Dakle, uzimajući obavezno u obzir moguća ograničenja, kako korišćenih indikatora, tako i analize podataka, važno je istaći da većina empirijskih testova predstavljenih ovde, potvrđuje osnovnu hipotezu.

Hipoteze koje se odnose na drugu temu – pravo glasa – takođe su uspešno prošle testove. Videli smo da ova tema nije bila predstavljena na uravnotežen i heterogen način, kako bi to zahtevala operacionalizacija deliberacije. U skladu sa tim uvidom, hipotezu sam postavila drugačije, očekujući dakle da građanstvo, nakon učestvovanja u procesu diskusije unutar kog je bilo izloženo prevashodno jednosmernim informacijama i argumentacijama, smanji otvorenost stavova koji zapravo, u tom slučaju, teže ka većoj konzistentnosti. Za sve grupe, izdvojene u vezi sa ovom temom, moje hipoteze su se empirijski potvrdile. Otvorenost stavova se smanjuje nakon učestvovanja u procesu u kome su učesnici i učesnice izloženi prevashodno jednosmernim informacijama i argumentacijama. Informisano građanstvo postaje manje otvoreno (više konzistentno) od celokupnog uzorka, ostrašćeno građanstvo je manje otvoreno i od informisanog građanstva, dok su pluralisti (iako ne mnogo) više otvoreni nego ostale grupe.

Kada se rezultati čitaju u odnosu na odabrane grupe, hipoteze su takođe potvrđene ukoliko ove grupe pokazuju stavove koji potvrđuju očekivanja, i time potvrđuju validnost odabira grupa. Naime, informisano građanstvo, nezavisno od teme, na početku eksperimenata pokazuje konzistentnije stavove od stavova ostalih učesnika i učesnica.

Nakon učestvovanja u DF-u, i izlaganju stimulansima različitog tipa, oni se menjaju na različite načine. Za temu TAV, prelazeći sa T0 na T1 otvorenost se uvećava, dok se za temu „pravo glasa” otvorenost smanjuje. Dodatnu potvrdu predstavlja nekonzistentnost stavova individua sa niskim nivoom znanja, koja se manifestuje na početku eksperimenta, za obe teme. Ostrašćeno građanstvo u T0, nezavisno od teme, manifestuje konzistentnije stavove od ukupnog uzorka učesnica i učesnika. Prelazak sa T0 na T1 kada se radi o temi TAV obeležen je jednim laganim uvećanjem otvorenosti, dok kod teme „pravo glasa” ova promena ide u pravcu znatno veće zatvorenosti. Pluralisti na kraju eksperimenta iskazuju otvorenije stavove od svih drugih specifičnih grupa, nezavisno od teme.

Značajno je pomenuti da rezultati potvrđuju i to da se teza o neophodnosti uzimanja u obzir uokviravanje teme, kao i konteksta šireg društveno-političkog sistema, potvrdila kroz empirijske analize. Varijabla *uokviravanje teme* se zapravo pokazala toliko značajna u predviđanju načina na koji se stavovi formiraju, da je neophodno uvažiti je u nekim budućim istraživanjima. Način na koji je strukturiran DF, nije dozvolio preciznije merenje ove varijable od ovog predloženog u mom radu, tako da se ovde predstavljene analize mogu posmatrati ne kao zaključna, već više kao početna tačka istraživanja koja idu u ovom pravcu, ali i za formulisanje preciznijih indikatora.

Istovremeno, rezultati analiza jasno govore da za razumevanje prirode deliberativne transformacije nije dovoljno posmatrati promene na najčešće korišćen način, kojim se pokazuje koliko je i kojim intenzitetom individua u eksperimentu promenila preferencije ili stavove.

Fokusiranje isključivo na ovakve promene ne uspeva da uvaži način na koji deliberativna teorija predviđa da se stavovi građanstva formiraju i organizuju. Ako bismo uzeli u obzir isključivo (nizak) kvantitet i intenzitet promena preferencija na temu TAV (tabela 8, prvo poglavlje), mogli bismo doći do pogrešnog zaključka – da deliberacija nije proizvela transformaciju građanstva koja bi bila u skladu sa očekivanjima teorijskog pristupa.

POGLAVLJE 3

3. Zaključna razmatranja

Opšti cilj ovog rada je bio da kroz još jednu moguću perspektivu sagledamo pitanje: *Da li bi trebalo ohrabriti građanstvo da se uključi u procese formulisanja političkih odluka?*

Ta specifična perspektiva takođe je artikulisana u formi pitanja, čije propitivanje i promišljanje zapravo predstavlja istraživački fokus ovog rada: *Može li građanstvo, kroz proces deliberacije, da razvije kapacitete da promišlja društveno-političke probleme iz različitih perspektiva i razvije prošireno razumevanje?*

Tok istraživanja isprovocirao je mnoštvo onih izazova koji se javljaju kada se proceduralni ideali, proistekli iz normativne teorije deliberacije, operacionalizuju unutar deliberativnih mini-javnosti i otvorio još jedno važno pitanje opšteg karaktera: *koja je veza između deliberacije onakve kakva je ona operacionalizovana u deliberativnim mini-javnostima i šireg teorijskog okvira deliberativne demokratije?* Ovde je analiziran pre svega jedan specifičan slučaj deliberativne mini-javnosti, Deliberativni forum koji se realizovao u Torinu 2007. godine, a unutar koga su se diskutovale dve teme. Prva tema je bila povezana sa predlogom izgradnje brze pruge između Torina i Liona u Francuskoj (TAV), dok se druga ticala mogućnosti proširenja prava glasa na lokalnim izborima za migrante koji dolaze izvan EU („pravo glasa”). Iako neminovno ograničeni, uvidi koje mi je omogućila njegova analiza definitivno doprinose onome do čega mi je takođe, kao jednom vrednosno-istraživačkom postulatu, bilo stalo: osnaživanju

neophodne međuzavisnosti teorije i empirije demokratske deliberacije. U ovom zaključku ću se, stoga, osvrnuti na tri ključna aspekta deliberativne teorije, kako bih promislila relevantnost tih uvida.

Deliberacija se zasniva na uključivanju svih onih na koje će data (politička) odluka uticati

Unutar deliberativnog foruma koji se realizovao u Torinu, odabirom reprezentativnog uzorka nastojali su se zadovoljiti principi jednakosti i inkluzije. Deliberativne mini-javnosti koje se baziraju na korišćenju reprezentativnog uzorka populacije se smatraju, iz perspektive naučne preciznosti, deliberativnim praksama koje na najadekvatniji način sprovode ove principe. U torinskom eksperimentu, reprezentativni uzorak korigovan je kako bi se garantovala adekvatna predstavljenost manjinske populacije na koju bi eventualna politička odluka imala više uticaja. Naime, u diskusijama koje su se vodile na temu TAV, jedne od dve teme ovog eksperimenta, manjinska populacija Valle di Susa bila je disproporcionalno uzorkovana: dovedena je do 10% uzorka, iako je u realnosti predstavljala 2% populacije. Takva logika, po kojoj je bilo neophodno „osnažiti” glasove manjinske populacije uvećanjem njihove brojnosti nije, međutim, primenjena u slučaju teme „proširivanje prava glasa na migrante”, druge teme diskusije u torinskom eksperimentu. Manjinska populacija bi, u ovom slučaju, ako bi situaciju posmatrali na osnovu inicijalno iskazanih stavova, mogla biti populacija onih koji se protive davanju prava glasa migrantima. Ali ta manjinska populacija bi takođe mogla biti populacija migranata kojima bi tim putem eventualno bilo omogućeno da steknu pravo glasa. U realnosti, međutim, nije bilo moguće, usled nedostataka podataka, jasno definisati i uzorkovati populaciju migranata. U svakom slučaju, čak i da je manjinska populacija onih koji su inicijalno bili protiv davanja prava glasa migrantima bila disproporcionalno uzorkovana, pitanje je da li bi se ona osećala dovoljno osnažena da se zalaže za sopstvene pozicije unutar jednog „neprijateljski” orijentisanog okruženja: većina eksperata i ekspertkinja, ali i političara i političarki (dakle nosioca jakih

stavova i preferencija) koji su učestvovali u eksperimentu bila je nklonjena proširivanju prava glasa na migrante. Otpor predstavnika i predstavnic pozicije koja se izričito protivila proširenju prava glasa na migrante doveo je do toga da njihovi argumenti nisu bili predstavljeni u diskusijama na ovu temu. Ovakva ravnoteža zapravo je oslikavala odnose dominacije jednog određenog narativa koji već preovlađuje u javnoj sferi na temu „prava glasa”.

Izazov teorijskih pristupa da formulišu na univerzalnim principima zasnovano demokratsko razrešenje pitanja inkluzivnosti i jednakosti građanstva u pluralističkim društvima, može se, dakle, reflektovati i unutar deliberativnih demokratskih praksi koje se konstruišu, uzimajući u obzir kako demokratske ideale, tako i specifičnosti konteksta institucionalizacije. Još jedan zaključak koji ova razmatranja nameću jeste da glavno pitanje koje bi se moralo postaviti u vezi sa uključivanjem „svih” u proces deliberacije ne može biti (samo) pitanje da li su učesnice i učesnici (statistički) reprezentativni, nego koga i šta reprezentuju (predstavljaju). Neophodna je, zapravo, jasnoća u pogledu ciljeva deliberativnog modela. Ako se ovaj model predlaže kao model koji je sposoban da pluralističkim društvima ponudi arene dijaloga u koje su uključeni i oni koji se inače dobrovoljno isključuju iz javne sfere, stimulišući ih da se anagažuju i iskažu sopstvene stavove i argumentacije, doprinoseći na taj način rešavanju problema pred kojima se nalaze savremene reprezentativne demokratije, onda se pitanje ko učestvuje ne može rešavati unapred osmišljenim metodama. Procesi prevođenja teorijskih principa u empirijsku realnost mogu zapravo proizvesti i one rezultate koji su u suprotnosti sa deliberativnim idealima normativne teorije.

Deliberacija se bazira na procesu komunikacije i dijaloga koji se shvata kao racionalni i informativni proces

Analizirani deliberativni forum je pokazao kapacitet da omogućiti komunikaciju, dijalog i deliberaciju, te se može smatrati instrumentom koji pruža učesnicama i učesnicima mogućnost da čuju argumentacije

„drugih”, usvoje ih zajedno sa novim informacijama i uđu u diskusiju unutar koje će imati dovoljno vremena za refleksiju, pre nego što (pre) formulišu stavove i preferencije na temu od javnog značaja. Međutim, ovakav proces, sproveden u skladu sa teorijskim premisama, realizovao se samo u slučaju diskusije na temu TAV, dok se izlaganje heterogenim argumentacijama i informacijama, na kojem se zasniva deliberacija kao informativni i transformativni proces, nije ostvarilo u slučaju teme „pravo glasa” i pored pažljivog planiranja čitave deliberativne procedure. U potonjem slučaju, građani i građanke su bili izloženi samo stavovima i mišljenjima srodnim sopstvenim. Iz tog razloga nisu se mogli otvoriti za različite perspektive i – ostali su u sličnoj situaciji u kojoj bi bili i da nisu učestvovali u procesu deliberacije. Ovaj zaključak proizašao je iz empirijske analize u okviru koje su pojedinačno analizirani rezultati procesa deliberacije na temu TAV i na temu „prava glasa”. Analiza je nedvosmisleno pokazala da se stavovi građanstva na temu TAV, nakon procesa deliberacije, unutar kog su bile izložene i promišljene heterogene argumentacije i informacije, strukturiraju na način koji odražava deliberativnu perspektivu proširenog razumevanja. Sa druge strane, stavovi građanstva na temu „pravo glasa” su se, nakon procesa deliberacije u kom nisu sistemski izloženi heterogenim argumentacijama i informacijama, strukturirali na konzistentan (zatvoren) način, usled povećanja informacija koje su u skladu sa postojećim, predeliberativnim stavovima i preferencijama. Inicijalna perspektiva je, dakle, u ovom slučaju bila samo potvrđena i ojačana.

Izvedene analize su pokazale ne samo da se pri planiranju deliberativnih procesa mora obratiti posebna pažnja na kontekstualne faktore, već i da se, po završetku procesa, mora utvrditi da li je njegova implementacija zaista omogućila razmenu heterogenih argumenata i informacija, te da li se taj proces *de facto* može nazvati informativnim i inkluzivnim procesom. Većina empirijskih istraživanja koja su se oslanjala na korišćenje deliberativnih mini-javnosti, kao istraživačkih instrumenata procesa deliberacije, posmatrala je deliberaciju kao dihotomnu varijablu. Posledica takvog pristupa bila je da se deliberacija uzimala kao datost unutar svake sprovedene deliberativne

mini-javnosti, uprkos njihovim specifičnostima koje mogu proizaći i iz varijabli (poput onih kontekstualnih) koje, kako je analizom pokazano, nije moguće u potpunosti kontrolisati.

Deliberacija proizvodi demokratski legitimnije i epistemički kvalitetnije političke odluke

Torinski slučaj ne nudi direktne uvide u vezi sa ovom teorijskom premisom, budući da nije predstavljao institucionalizovanu deliberativnu mini-javnost, javnost unutar realnog procesa odlučivanja, te nije bilo predviđeno da proizvede obavezujuće, niti čak odluke save-todavnog tipa koje bi se naknadano analizirale. Iako se, dakle, radilo o eksperimentu postavljenom u naučne svrhe, on nam je ipak ponu-dio relevantne uvide u vezi sa političkim odlukama. Rezultati analize političkih preferencija na temu TAV, oko koje je populacija iskazivala izraženo polarizovane stavove i preferencije, govore u prilog tezi da učesnici i učesnice deliberativnog foruma nisu došli do značajnog približavanja zajedničkoj političkoj odluci. Naime, podaci pokazuju da su se pozicije donekle ublažile, ali je i nakon učešća u procesu deli-beracije većina onih koji su bili „protiv” izgradnje TAV-a ostala i dalje „protiv”, dok su oni koji su bili „za” izgradnju TAV-a ostali i dalje „za”. Istovremeno, međutim, videli smo da se kod tih istih učesnika i uče-snica razvilo prošireno razumevanje argumentacija neistomišljenika, što svakako može ukazivati na promenu u smeru razvoja neke vrste usaglašavanja ili artikulisanja novog rešenja situacije, i time, eventu-alno stvaranje uslova za formulisanje demokratski legitimnijih poli-tičkih odluka. Rezultati analiza koji ukazuju na uvećanje nivoa usva-janja heterogenih informacija i argumentacija u slučaju TAV navode na zaključak, izveden takođe na indirektan način, da bi eventualno formulisana politička odluka mogla biti epistemički kvalitetnija. Me-đutim, u slučaju teme „pravo glasa” ne postoji osnov da se ovi zaključci izvedu, s obzirom da je ostalo upitno samo pitanje inkluzivnosti i da je, posledično, izostalo izlaganje heterogenim informacijama i argu-mentacijama, kao i njihova razmena.

U ovom zaključnom delu bih se vratila na pitanje same mogućnosti formulisanja legitimnijih političkih odluka oko kojih bi učesnici i učesnice deliberativnog procesa mogli da se usaglase, iako su krenuli iz izraženo polarizovanih perspektiva predstavljenih kroz suprotstavljene političke preferencije. Uvidi u deliberativne procese koji su se odigravali pod okriljem zakona o građanskoj participaciji regije Toskana ukazali su na značaj koji za mogućnost formulisanja takvih odluka može imati faktor „vreme”. Vreme kao varijabla pokazala se značajna na dva načina. Pre svega, ukoliko je tema bila uokviravana u javnoj sferi duži vremenski period, na način koji je polarizovao mišljenja unutar društva, potreban je duži vremenski period deliberacije, ili ponavljanje deliberativnih momenata, da bi se okvir teme postavio na inkluzivniji, deliberativni način – koji bi onda mogao proizvesti deliberativne, tj. legitimnije i kvalitetnije odluke. Dakle, važno je uzeti u obzir momenat u kome se deliberativni proces implementira kako bismo mu na pravi način pristupili i kako bismo u skladu sa okolnostima i kontekstom formulisali ciljeve određene deliberativne mini-javnosti.

Pored toga, na to koliko je značajan momenat u kome se deliberativna mini-javnost institucionalizuje ukazuje i sistemski pristup izučavanju deliberacije. Sistemski pristup ne samo da ističe značaj momenta implementacije deliberativnih mini-javnosti za ostvarivanje deliberativnog kvaliteta čitavog sistema, već nam omogućava da razmotrimo deliberativni značaj i svih ostalih institucija sistema, bile one deliberativne ili ne, u odnosu na momenat u kome se te institucije realizuju. Tako na primer, primena referenduma, koji se sam po sebi ne može smatrati deliberativnom institucijom, ne mora biti kontra-produktivna za proces postizanja deliberativnog kvaliteta celokupnog sistema ako je on formulisan na osnovu predloga proizašlih iz prethodno sprovedenih deliberativnih mini-javnosti. Referendum bi na taj način bio korišćen samo kao krajnja tačka procesa političkog odlučivanja, putem kog bi se rešavalo pitanje inkluzivnosti svih građana i građanki nakon što je prethodno, kroz deliberativne mini-javnosti,

zadovoljen uslov inkluzivnosti svih stavova. Primer građanskog aktivizma takođe predstavlja primer koji je adekvatan za ovu argumentaciju. Naime, određeni društveni pokret može se zalagati, kao što to najčešće biva, za neka određena politička rešenja ili politike koje nisu razmotrili politički predstavnici ili predstavnice pri formulisanju političkih odluka. Na taj način, predlozi pokreta sami po sebi ne moraju biti inkluzivni, što ih čini institucijama niskog deliberativnog kvaliteta, ali zalaganjem za uključivanje jedne kontrahegemonijske perspektive u politički proces – oni mogu doprineti deliberativnom kvalitetu celokupnog sistema.

Istovremeno, vreme se pokazuje kao značajna varijabla za prihvatanje samih deliberativnih mini-javnosti kao legitimnih institucija za donošenje političkih odluka. Prvi susreti nosioca političke moći sa ovakvim institucijama obično su praćeni otporom i nedostatkom političke volje da podele moć, o čemu govore brojna istraživanja (Sintomer i Maillard, 2007; Font i Blanco, 2007). Učestalost takvih susreta sa deliberativnim mini-javnostima, međutim, doprinosi njihovom boljem razumevanju i postepenom prihvatanju, kako od strane političkih elita, tako i samog građanstva. Povratno, takvo prihvatanje olakšava sprovođenje deliberativnih ideala unutar samih deliberativnih institucija.

Druga vrsta zaključaka koje su nametnule empirijske analize prikazane u drugom poglavlju, tiče se sposobnosti građanstva da se kroz proces deliberacije transformiše u deliberativno građanstvo, koje karakteriše sposobnost proširenog razumevanja. S obzirom da sam se na taj specifični zaključak već kratko osvrnula na prethodnim stranicama, neću se ponovo na tome zadržavati. Želim samo da razmotritim gde se, u okvirima deliberativnog pristupa demokratiji, on pozicionira, svesna svih ograničenja koja sa sobom nosi ovakav proces, i da taj uvid dovedem u vezu sa širim društveno-političkim procesima današnjice. I na kraju, da na taj način ukažem na značaj uloge koju bi deliberativno građanstvo moglo da ima za osnaživanje demokratskih kvaliteta političkih sistema.

Pre svega, važno je istaći da sam empirijski analizirala samo jednu od mogućih dimenzija deliberativne transformacije građanstva: razvoj proširenog razumevanja. Pokazala sam da je on moguć – kada su zadovoljeni uslovi inkluzivnosti različitih perspektiva unutar deliberacije, dakle izloženosti heterogenosti informacija i argumentacija. Pokazala sam, takođe, iako se do ovakvog zaključka može doći i jednostavnim logičkim povezivanjem, da je građanstvo istovremeno kroz proces deliberacije postalo i informisano. Zato što bi to zahtevalo drugačiju istraživačku strategiju, ali i podatke koje nisam imala na raspolaganju, nisam istražila da li građanstvo koje učestvuje u procesu deliberacije može da se transformiše u aktivno građanstvo. Zbog toga se i značaj deliberativne transformacije građanstva posmatra isključivo u vezi sa razvojem kapaciteta proširenog razumevanja.

Na početku knjige sam istakla da jedan od razloga koji me je podstakao da istražim mogućnost deliberativne transformacije građanstva i razvoja proširenog razumevanja leži u aktuelnom usponu i osnaživanju desničarskih populističkih pokreta i partija unutar proceduralno demokratskih sistema. Brojna istraživanja pokazala su da su te partije i pokreti snažno uzdrmale političku scenu savremenih evropskih demokratija (Caiani et al., 2012, Pohoryles, 2019). U tom smislu, Srbija nije izuzetak. Izborni uspeh i mobilizacijski potencijal populističkih partija i pokreta najčešće se objašnjava njihovom strategijom uokviravanja aktuelnih društveno-političkih tema. Dakle, pored toga što ne izbegavaju da ponude lake odgovore na aktuelne probleme, populistički akteri se prevashodno služe pojednostavljenim narativima i rešenjima koji omogućavaju mobilizaciju građanstva. Mehanizam na kome se mobilizacija zasniva je prilično jednostavan. Loša informisanost i slaba zainteresovanost građanstva, kao i nepoverenje u sopstvene kapacitete političkog delanja, dakle gubitak motivacije da se suština građanstva ostvari, uslovljena je njihovim nerazumevanjem sve kompleksnijeg političkog života sadašnjice. Usložnjavanje društvenih problema i političkih procedura putem kojih se takvi problemi rešavaju i povećanje broja političkih aktera koji u tim procesima učestvuju dovode do toga da sam proces donošenja odluka postaje

sve manje razumljiv i time manje transparentan u očima građanstva. Ovakva situacija daje prostor populističkom narativu, koji se zasniva na ponudi pojednostavljenih rešenja, da bude uspešan.

Dakle, na ovaj specifičan prostor političke potražnje koji se otvara usled situacije generalne apatije građanstva, populistički politički akteri odgovaraju „adekvatnom” ponudom. Društvena složenost i raznolikost interesa, vrednosti, političkih stavova i preferencija građanstva se kroz populistički narativ svodi na jednostavne dimenzije i dovodi do toga da se građanstvu nudi uprošćen okvir za razumevanje i promišljanje društvenih problema kroz dihotomne kategorije. Dve suprotstavljene dimenzije: „za ili protiv”, kao i „mi i oni”, na koje populizam svodi složenu pluralističku društvenu realnost dovodi do dalje polarizacije građanstva koja, kako smo videli iz studija polarizacije grupa, one-mogućava dalju debatu između dve suprotstavljene strane i čini da se stavovi ove dve strane progresivno udaljavaju i radikalizuju. Populistički narativ, u ovom smislu, zasniva se na potpunom negiranju jednog od najvažnijih demokratskih principa, principa inkluzivnosti različitih perspektiva i stavova unutar političkih procesa. Otvaranje deliberativnog prostora, kroz uključivanje heterogenih stavova i preferencija u diskusiju na javne teme, prostora koji – verujem da sam pokazala – nudi mogućnost transformacije građanstva u građanstvo proširenog razumevanja, moglo bi biti adekvatna kontrateža populističkim mehanizmima. I ne samo populističkim mehanizmima, nego i svakoj opasnosti po demokratiju koja ukida njen polifoni, pluralni karakter zarad jednostavnih rešenja.

LITERATURA

- Ackerman, B. and Fishkin, J.S. (2002). Deliberation Day, *The Journal of Political Philosophy* 10(2): 129–152.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Oxford, England: Addison-Wesley.
- Alvarez, Michael R. i John Brehm (2002) *Hard Choices, Easy Answers: Values, Information, and American Public Opinion*, Princeton University Press.
- Arendt, Hannah (1993) “Truth and Politics,” u *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*, New York, Penguin, pp. 227-264.
- Barber B. (1984) *Strong Democracy*, Berkeley, University of California Press.
- Bardsley, N. , Mehta, J. , Starmer, C. and Sugden, R. (2010), Explaining Focal Points: Cognitive Hierarchy Theory versus Team Reasoning, *The Economic Journal*, 120: 40-79.
- Benhabib, Seyla (1996) “The Democratic Moment and the problem of Difference” u Benhabib, Seyla (a cura di), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, pp. 3-18.
- (2005), *La rivendicazione dell'identità culturale*, trad. It. Il Bologna, Mulino.
- Bobbio L. i Pomatto G. (2007) “Il coinvolgimento dei cittadini nelle scelte pubbliche”, «Meridiana», 58, pp. 45-67.
- Bobbio, Norberto (1984) *Il futuro della democrazia*, Torino, Einaudi editore.
- Brennan, Jason (2016) *Against Democracy*, Princeton: Princeton University Press.
- Brewer, Marilyn i Norman Miller (1984) “Beyond the contact hypothesis: Theoretical perspectives on desegregation”, u Brewer, Marilyn e Miller, Norman (ur.), *Groups in Contact: The Psychology of Desegregation*, Orlando, FL:Academic Press, pp. 281-302.
- Brewer, M. B., & Miller, N. (1996). *Intergroup Relations*. Buckingham, England: Open University Press.
- Caiani, M., della Porta, D., & Wagemann, C. (2012). *Mobilizing on the Extreme Right: Germany, Italy, and the United States*. : Oxford University Press.
- Callon, Michel, Pierre Lascoumes i Yannick Barthe (2001) *Agir dans un monde incertain. Essai sur la démocratie technique*, Paris, Seuil.

- Campbell, A., Gurin, D. and Miller, W.E. (1954) *The Voter Decides*. Row, Peterson, and Company, New York
- Chambers, Simone (2003) "Deliberative Democratic Theory" in *Annual Review of Political Science*, n. 6, pp. 307-326.
- Chong, D. i Druckman, JN (2007) "Framing theory" u N Polsby (ed.), *Annual Review of Political Science*. Annual Review of Political Science, vol. 10, pp. 103-126.
- Cohen, J. (1989). The Economic Basis of Deliberative Democracy. *Social Philosophy and Policy*, 6(2), 25-50.
- Cohen, Joshua (1997) "Deliberation and democratic legitimacy" u Bohman, James i Rehg, William (ur.) *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*, Cambridge, MIT Press, pp. 67-92.
- Cohen, (2007) *Deliberative Democracy*. In: Rosenberg S.W. (ur.) *Deliberation, Participation and Democracy*. Palgrave Macmillan, London
- Conover, P., Searing, D., i Crewe, I. (2002). The Deliberative Potential of Political Discussion. *British Journal of Political Science*, 32(1), 21-62.
- Converse, Philip E. (1964) "The Nature of Belief Systems Among Mass Publics" u Apter, David (ur.) *Ideology and Discontent*, New York, Free press, pp. 206-616.
- Cooke, Meave (2000) "Five Arguments for Deliberative Democracy" u *Political Studies*, n. 48, pp. 947-969.
- Coote, Anna i Jo Lenhaglan (1997) *Citizens' Juries: From Theory to Practice*, London, IPPR.
- Crouch, Collin (2004) *Postdemocrazia*, Roma-Bari, Editori Laterazza
- Crozier, Michel, Samuel Huntington i Joji Watanuki (1975) *The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*, NY, New York University Press.
- Dahl, Alan R. (1957) *A Preface to Democratic Theory*, Chicago, University of Chicago Press.
- Dalton, R. J. (2004). *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press
- Diani M., (2003) "Leaders' or 'brokers'? Positions and influence in social movement networks" u *Social movements and networks*, Diani M., Mc Adam D. (ur.), Oxford: Oxford university press, 2003, 105-122.
- Dienel, Peter i Renn Ortwin (1995) "Planning Cells: A Gate to 'Fractal' Mediation", u Webler, Thomas i Peter M. Wiedemann (ur.), *Fairness and Competence in Citizen Participation*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, pp 117-140.
- Di Mauro, D. i Fiket, I. (2017) "Debating Europe, transforming identities: Assessing the impact of deliberative poll treatment on identity", *Italian Political Science Review/Rivista Italiana Di Scienza Politica*, 47(3), 267-289. doi:10.1017/ipo.2016.26

- Nicole Doerr (2009), Language and Democracy 'in Movement': Multilingualism and the Case of the European Social Forum Process, *Social Movement Studies*, 8:2, 149-165
- Downs, Anthony (1957) *An Economic Theory of Democracy*, New York, Harper.
- Dryzek, John S. (1990) *Discursive Democracy: Politics, Policy and Political Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (2000) *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*, Oxford, Oxford University Press.
- (2000) *Deliberative Economy and Discursive Legitimacy*, "Deliberating about Deliberative Democracy", University of Texas, Austin, 4-6 february 2000.
- Dryzek, J. S. and Braithwaite, V. (2000), On the Prospects for Democratic Deliberation: Values Analysis Applied to Australian Politics. *Political Psychology*, 21: 241-266
- Dryzek, John & Niemeyer, Simon (2007), The Ends of Deliberation: Meta-consensus and Inter-subjective Rationality as Ideal Outcomes'. *Swiss Political Science Review*. 13(4): 497-526
- Fearon, James D. (1998) "Deliberation as Discussion." u Jon Elster (ur.) *Deliberative Democracy*, New York, Cambridge University Press, pp 44-68.
- Fiket I., Espen D. H. Olsen i Hans-Jörg Trenz (2013) –"Confronting European diversity: Deliberation in a Transnational and Pluri-Lingual Setting", *Javnost—The Public*, journal of the European Institute for Communication and Culture, vol. 21, no. 2, 2014, pp. 57-74
- Fiket I. i Memoli V., (2013) "How deliberation increases democracy support" (sa Memoli V.), in *Participatory Democratic Innovations in Europe: Improving the Quality of Democracy?*, Edited by Brigitte Geissel & Marko Joas, Barbara Budrich Publishers.
- Fiket I., Olmastroni F. i Isernia P., (2013), "Qualità della deliberazione e capacità deliberativa: un'analisi comparata delle esperienze italiane" (ur.) Luigi Bobbio, *La qualità della deliberazione. Studio sui processi dialogici tra cittadini*. Roma: Carocci.
- Fiket, Pavlović i Pudar Draško (2017) „Političke orijentacije građana Srbije: Kartografija nemoći” [Political orientations of citizens of Serbia: Cartography of impotence]. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, ISBN: 978-86-83767-63-2
- Fishkin, James S. (1991) *Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform*, Yale University Press.
- (1995), *The voice of the people. Public opinion and democracy*. New Haven, CT: Yale University Press.
- (1996) *The Dialogue of Justice: Toward a Self-Reflective Society*, New Haven, Yale University Press.
- (1997) *The voice of the people: Public Opinion and Democracy*, New Haven, Yale University Press.

- (2002) "Deliberative democracy" u Robert L. Simon (a cura di), *The Blackwell guide to social and political philosophy*, pp 221-238.
- (2003) *La nostra voce*, trad. It. Venezia, Marsilio Editore, pp. 172-173.
- (2006) "The Strategies of Public Consultation" u *IAJ – The Integrated Assessment Journal*, Vol. 6, pp. 57-72.
- (2009) *When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation*. Oxford: Oxford University Press.
- (2018) *Reimagining Democratic Possibilities* u *Democracy When the People Are Thinking: Revitalizing Our Politics Through Public Deliberation* (Fishkin) Oxford University press
- Fishkin, James S. i Robert C. Luskin (1999) "Bringing Deliberation to the Democratic Dialogue" in McCombs, Maxwell e Amy Reynold (ur.) *The Poll with a Human Face. The National Issue Convention Experiment in Political Communication*, Mahway, NJ, Lawrence Erlbaum Associates, pp 3-38.
- (2005) "Experimenting with a Democratic Ideal: Deliberative Polling and Public Opinion", *Acta Politica*, 40, 284-298.
- *Deliberative Polling®: Executive Summary* <http://cdd.stanford.edu/polls/docs/summary/>
- Fishkin, J. S., Luskin, R. C., & Jowell, R. (2000). Deliberative polling and public consultation. *Parliamentary Affairs*, 53(4), 657-666.
- Florida, A. (2007). La democrazia deliberativa, dalla teoria alle procedure. Il caso della legge regionale toscana sulla partecipazione. *Le istituzioni del federalismo*, 5, 603-681
- (2012) "La democrazia deliberativa: teorie, processi e sistemi", Carocci, Roma
- Font, J. and Blanco, I. (2007), Procedural legitimacy and political trust: The case of citizen juries in Spain. *European Journal of Political Research*, 46: 557-589.
- Font, N. i Subirats, J. (2000). *Local y sostenible. La Agenda 21 Local en España*. Editorial Icaria. Barcelona.
- Fung, Archon (2005) "Deliberation before the revolution: toward an ethics of deliberative democracy in an unjust world." *Political Theory*, 33, 397-419.
- Gaertner, Samuel L., Jeffrey A. Mann, John F. Dovidio, Audrey J. Murrell, i Marina Pomare (1990) "How Does Cooperation Reduce Intergroup Bias?" u *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 692-704
- Gamson, W. (1992). *The Social Psychology of Collective Action*. In A. D. Morris and C. Mueller (ur.), *Frontiers in social movement theory* (pp. 53-76). New Haven: Yale University Press.
- Garbe, Detlef (1986) "Planning Cell and Citizen Report: a report on German experiences with new participation instruments" u *European Journal of Political Research*, n. 14, pp 221-236.
- Gastil, J., Black L. i Moscovitz, K. (2008) 'Ideology, Attitude Change, and Deliberation in Small Face-to-Face Group', *Political Communication*, 25 (1), 23-46.

- Geissel, Brigitte i Hess, Pamela (2017) „Explaining Political Efficacy in Deliberative Procedures – A Novel Methodological Approach,” *Journal of Public Deliberation*: Vol. 13 : Iss. 2 , Article 4
- Gerber Marlene, André Bächtiger, Irena Fiket, Marco Steenbergen and Jürg Steiner (2014), „Deliberative and non-deliberative persuasion: Mechanisms of opinion formation in EuroPolis.” *European Union Politics*
- Goodin, R. i Dryzek, J. S. (2006) “Deliberative Impacts: The Macro-Political Uptake of Mini-Publics”, *Politics & Society*, 34 (2), 219-44.
- Grönlund, K., Setälä, M. i Herne, K. (2010) “Deliberation and civic virtue -Lessons from a citizen deliberation experiment”, *European Political Science Review*, 2, 95-117.
- Gutmann, Amy i Dennis Thompson (1996) *Democracy and disagreement*, Belknap Press of Harvard University Press.
- Gutmann, Amy & Thompson, Dennis (2004). *Why Deliberative Democracy?* Princeton University Press.
- Habermas (1984), *Theory of Communicative Action*, Boston: Beacon Press.
- Habermas, Jürgen (1996) *Between facts and norms : contribution to a discourse theory of law and democracy*, Cambridge, MIT press.
- (1991) *The Structural Transformation of the Public Sphere: Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge, MIT Press.
- (1997) *Teoria dell'agire comunicativo*, prev. It. Il Mulino.
- Hansen, Kasper M. i Vibeke N. Andersen (2004) “Deliberative democracy and the deliberative poll on the Euro” u *Scandinavian Political Studies*, n. 3, pp 261-286.
- (2004a) *Deliberative Democracy and Opinion Formation*, Odense, University Press of Southern Denmark.
- Haug, Christoph and Teune, Simon (2008) „Identifying Deliberation in Social Movement Assemblies: Challenges of Comparative Participant Observation,” *Journal of Public Deliberation*: Vol. 4 : Iss. 1 , Article 8.
- Hibbing JR i Theiss-Morse, (2002) *Stealth Democracy: Americans' Beliefs about How Government Should Work*. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press
- Huckfeldt, Robert, Jeffrey Sprague i John Levine (2000) „The Dynamics of Collective Deliberation in the 1996 Election: Campaign Effects on Accessibility, Certainty, and Accuracy,” u *American Political Science Review*, n.94, pp. 641- 651.
- Isenberg, Daniel J. (1986) “Group Polarization: A Critical Review and Meta-Analysis” u *Journal of Personality and Social Psychology*, n. 50, pp. 1141-1151.
- Isernia P., Bobbio L., Fiket I., Podesta N., Rita Manca A. (2008), *La democrazia in un ambiente ostile: Un quasi esperimento deliberativo; Stato e Mercato 3*, pp. 443-474, ISSN: 0392-9701
- Jacobs, L., Cook, F. L., i Carpini, M. X. D. (2009). *Talking Together: Public Deliberation and Political Participation in America*. Chicago: University of Chicago Press.

- Kanra Bora (2009) *Islam, Democracy and Dialogue in Turkey: Deliberation in Divided Societies*. London: Ashgate
- Kant, Immanuel (1970), *Critica del Giudizio*, Roma-Bari, Laterza
- Knight, Jack e James Johnson (1994) "Aggregation and Deliberation: On the Possibility of Democratic Legitimacy" u *Political Theory*, 22, pp. 277-296.
- Köchler, Hans (1987) *The Crisis of Representative Democracy*, Frankfurt/Berne/New York, Peter Lang.
- Kymlicka, W. (2002) "Contemporary political philosophy", 2nd edn. Oxford University Press, Oxford
- Lafferty, William M. (2001) *Sustainable Communities in Europe*, London, Earthscan Publications.
- Lewanski, Rodolfo, Luigi Bobbio et al. (2006) "Five Responses to Carson on Citizen Juries in Italy" u *Journal of Public Deliberation*, vol. 2, n. 1, pp. 1-22.
- Lewanski, Rodolfo (2013) „Institutionalizing Deliberative Democracy: the 'Tuscany laboratory,'" *Journal of Public Deliberation: Vol. 9 : Iss. 1 , Article 10*.
- Lowry, Nancy i David W. Johnson (1981) "Effects of Controversy on Epistemic Curiosity, Achievement and Attitudes" u *The Journal of Social Psychology* 115, pp 31-43.
- Luskin, Robert C., James S. Fishkin i Roger Jowell (2002) "Considered Opinions: Deliberative Polling in Britain" u *British Journal of Political Science* 32, pp 455-487.
- Macedo, S. i Tamir, Y. (2002) "Moral and Political Education": NOMOS XLIII. New York: NYU Press. Retrieved May 11, 2019, from Project MUSE database.
- Manin, Bernard, Elly Stein i Jane Mansbridge (1987) "On Legitimacy and Political Deliberation" u *Political Theory*, Vol. 15 pp. 338-368.
- Mansbridge, Jane (1983) *Beyond Adversary Democracy*, Chicago IL, University of Chicago Press.
- Mansbridge, J., Bohman, J., Chambers, S., Christiano, T., Fung, A., Parkinson, J Warren, M. (2012) "A systemic approach to deliberative democracy" u J. Parkinson & J. Mansbridge (ur.), *Deliberative Systems: Deliberative Democracy at the Large Scale* (Theories of Institutional Design, pp. 1-26). Cambridge: Cambridge University Press.
- McCoy, J., Rahman, T. i Somer, M. (2018) "Polarization and the Global Crisis of Democracy: Common Patterns, Dynamics, and Pernicious Consequences for Democratic Polities", *American Behavioral Scientist*, 62(1), 16–42.
- McNamara, Kathleen R. (2002) „Rational Fictions: Central Bank Independence and the Social Logic of Delegation" u *West European Politics*, vol. 25, num 1, pp 47-76.
- Mendelberg, Tali (2002) "The deliberative citizen: theory and evidence" u *Political Decision Making, Deliberation and Participation*, Vol. 6, pp 151-193.
- Morrell, M. (2005) "Deliberation, Democratic Decision-Making and Internal Political Efficacy", *Political Behavior*, 27 (1), 49-69.

- Mutz, Diana C. (1998) *Impersonal Influence: How Perceptions of Mass Collectives Affect Political Attitudes*, New York, Cambridge University Press
- (2002) "Cross-cutting Social Networks: Testing Democratic Theory in Practice" u *American Political Science Review* Vol. 96, pp 111-126.
- (2006) *Hearing the Other Side: Deliberative Versus Participatory Democracy*, New York, Cambridge University Press.
- (2008) "Is Deliberative Democracy a Falsifiable Theory?" u *Annual Review of Political Science*, n.11, pp. 521-538.
- Neblo, Michael (2007). Family Disputes: Diversity in Defining and Measuring Deliberation. *Swiss Political Science Review* 13(4), 527-557.
- Parkinson, J. (2003), Legitimacy Problems in Deliberative Democracy. *Political Studies*, 51: 180-196.
- (2012) "Democratizing deliberative systems" u J. Parkinson i J. Mansbridge (Eds.), *Deliberative Systems: Deliberative Democracy at the Large Scale* (Theories of Institutional Design, pp. 151-172). Cambridge: Cambridge University Press.
- Parkinson, J. i Mansbridge, J. (ur.) (2012) *Deliberative Systems: Deliberative Democracy at the Large Scale* (Theories of Institutional Design). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139178914
- Pateman C. (1970) "Participation and democratic theory", Cambridge, Cambridge University
- Pelizzoni, (2005)), *La deliberazione pubblica*. Roma: Meltemi
- Pettigrew, Thomas F. (1997) "Generalized Intergroup Contact Effects on Prejudice" u *Personality and Social Psychology Bulletin* 23, No. 2, pp 173-185.
- (1998) "Intergroup Contact Theory" u *Annual Review of Psychology* Vol. 49, pp 65-85.
- Popkin, Samuel (1991) *The reasoning voter*, Chicago, University of Chicago Press.
- Rawls J. (1993) "Political liberalism", New York, Columbia University Press
- Price, Vincent i Peter Neijens (1998) "Deliberative Polls- Toward Improved Measures of Informed Public-Opinion." u *International Journal of Public Opinion Research*, vol. 10, pp. 145-176.
- Pudar-Draško, Fiket i Vasiljević (2019) Small Steps and Big Dreams: Comparative Perspective on Social Movements' Struggle for Democracy in Serbia and North Macedonia, *Southeast European and Black Sea Studies*
- Rawls, John (1971) *A Theory of justice*, Cambridge, Harvard University Press.
- Ronald J. Pohoryles (2019) How to cope with the rise of populism in Europe, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 32:2, 165-167
- Rosenberg, S. (2007). Rethinking Democratic Deliberation: The Limits and Potential of Citizen Participation. *Polity*, 39(3), 335-360.
- Rosenthal, Alan (1998) *The Decline of Representative Democracy: Process, Participation and Power in States' legislatures*, Washington, D.C., CQ Press.

- Rossi, Jimm (1997) "Participation Run Amok: The Costs of Mass Participation for Deliberative Agency Decision-Making", *Northwestern University Law Review*, vol. 92, pp.173-249.
- Sartori, Giovanni (1957) *Democrazia e definizioni*, Bologna, Il Mulino.
- Saward, Michael (2006) *Oxford handbook of Political Theory*, Oxford, Oxford University press.
- Scharpf, Fritz W. (1999) *Governing in Europe: Effective and Democratic?*, Oxford, Oxford University Press.
- Schumpeter, Joseph A. (1977) *Capitalismo, socialismo, democrazia*, prev. It. Milano, Etas Libri.
- Shapiro, Ian (1999) "Enough of deliberation: Politics is about interests and power" u Macedo, Stephen (ur), *Deliberative Politics: Essays on Democracy and Disagreement*, New York, Oxford University Press, pp. 28-38.
- (2002) "Optimal Deliberation" u *Journal of Political Philosophy*, n.10, pp.196-212.
- Sherif, Musafer et al. (1961) *Intergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment*, Norman – OK, University Book Exchange.
- Sintomer, Y. and De Maillard, J. (2007), The limits to local participation and deliberation in the French 'politique de la ville'. *European Journal of Political Research*, 46: 503-529.
- Smith, Graham i Corinne Wales (1999) „The theory and practice of citizens' juries" u *Policy and Politics*, Vol. 27, n 3, pp295-308.
- Smith, Graham (2003) *Deliberative Democracy and the Environment*, Routledge, NY.
- Smith, G. i Ryan, M. (2012) 'Defining Mini-Public: Making Sense of Existing Conceptions'. Paper presented at the PSA Annual Conference, Belfast, 3-5 April.
- Sniderman, Paul M., Richard A. Brody i Phillip E. Tetlock (1991) *Reasoning and choice. Explorations in political psychology*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Steiner, Jürg (2012) *Foundations of Deliberative Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press
- Steiner, Jürg; Bächtiger, André; Spröndli, Markus; Steenberger, Marco R. (2004) *Deliberative Politics in Action – Analysing Parliamentary Discourse*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Steiner, Jürg, Maria Clara Jaramillo, Rousiley C. M. Maia, Simona Mameli (2017) *Deliberation across Deeply Divided Societies: Transformative Moments*, Cambridge U.K.: Cambridge University Press
- Stimson, James (2004) *Tides of consent: how public opinion shapes American politics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Sturgis, Patrick, Caroline Roberts i Nicholas Allum (2005) "A Different Take on the Deliberative Poll: Information, Deliberation, and Attitude Constraint" u *Public Opinion Quarterly*, vol. 69, pp. 30-65.

- Sunstein, Cass R. (2002) "The Law of Group Polarization" u *Journal of Political Philosophy*, vol.10, n. 2, pp. 175-195.
- Thomson Dennis F. (2008). Deliberative Democratic Theory and Empirical Political Science, *Annu. Rev. Polit. Sci.* 2008. 11:497-520.
- Tinnevelt R. (2011) Citizenship. In: Chatterjee D.K. (eds) *Encyclopedia of Global Justice*. Springer, Dordrecht
- Young, Iris M. (2000) *Inclusion and Democracy*, Oxford, Oxford University Press.
- (2001) "Activist Challenges to Deliberative Democracy" u *Political Theory*, Vol. 29, No. 5, pp. 670-690.
- Valadez, Jorge M. (2001) *Deliberative Democracy, Political Legitimacy, and Self-Determination in Multicultural Societies*, Boulder, Westview Press.
- Vinokur, Amiram i Eugene Burnstein (1978) "Depolarization of Attitudes in Groups", *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 36, pp. 872-885.
- Vitale, Tommaso (ur.), In nome di chi? Partecipazione e rappresentanza nelle mobilitazioni locali, Milano, Franco Angeli, 2007, 185-208
- Waldron, Jeremy (1999) *The Dignity of Legislation*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Warren, Mark R. (1992) "Democratic Theory and Self-Transformation" u *The American Political Science Review*, Vol. 86, No. 1, pp. 8-23.
- (1996 b) "Deliberative Democracy and Authority" u *American Political Science Review*, vol. 90, pp. 46-60.
- (2001) *Dry Bones Rattling: Community Building to Revitalize American Democracy*, Princeton, Princeton University Press.
- Warren, M. E. (2009) "Two Trust-Based Uses of Minipublics in Democracy, Annual meeting of American Political Science Association, Toronto, September 3-6.
- Williams, Bruce i Albert Metheny (1995) *Democracy, dialogue, and environmental disputes: The contested languages of social regulation*, New Haven, Yale University Press.
- Witte, John F. (1980) *Democracy, Authority, and Alienation in Work: Workers' Participation in an American Corporation*, Chicago, University of Chicago Press.
- Wright, Ronald F. (1992) *Why Not Administrative Grand Juries?* *Administrative Law Review* vol. 44, pp. 465-521.
- Zaller, John R. (1992) *The Nature and Origins of Mass Opinion*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Zaller, John R. i Stanley Feldman (1992) "A simple theory of the survey response" u *American Journal of Political Science*, vol. 36, pp. 579-616.

ANEKS 1.

DETALJAN PRIKAZ FAZA DELIBERATIVNOG FORUMA

T 7

Formiranje odbora za promovisanje događaja

Formiranje naučnog odbora

Formiranje odbora zainteresovanih strana (stakeholders)

Identifikacija centra za istraživanja javnog mnjenja

Identifikacija i kontaktiranje nacionalnih i lokalnih medija koje će medijski pratiti eksperiment i time omogućiti vezu sa javnom sferom i divulgaciju rezultata

T 6

Pripremanje informativnih materijala

T 5

Osmišljavanje upitnika na osnovu informativnih materijala

T 4

Testiranje upitnika

Konačni nacrt upitnika

T 3

Sprovođenje intervjua i regrutacija učesnika i učesnica

T 2

Medijska najava događaja

T 1

Potvrđivanje učesnika i učesnica

Potvrđivanje eksperata i ekspertkinja i političara i političarki

Priprema moderatora

T 0

Održavanje događaja

Praćenje rada medija

Nadgledanje logistike događaja

Prikupljanje završnog upitnika

Irena Fiket
DELIBERATIVNO GRAĐANSTVO

AKADEMSKA KNJIGA
Novi Sad, Vojvode Mišića 1
e-mail: office@akademskaknjiga.com
www.akademskaknjiga.com

INSTITUT ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU
Beograd, Kraljice Natalije 45

Lektura i korektura
Ivana Janković

Kompjuterski slog
Sanja Tasić

ISBN 978-86-80484-46-4

2019

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nародна библиотека Србије, Београд

321.7
316.334.3
316.434

ФИКЕТ, Ирена, 1978-

Deliberativno građanstvo / Irena Fiket. - Beograd : Institut za filozofiju i društvenu teoriju ; Novi Sad : Akademsko knjiga, 2019 (Beograd : Donat graf). - 138 str. : ilustr. ; 21 cm. - (Biblioteka Arcus / Akademsko knjiga, Novi Sad)

Tiraž 300. - Bibliografija.

ISBN 978-86-80484-46-4

а) Демократија б) Грађанство в) Либерализам

COBISS.SR-ID 279080460

Biblioteka
ARCUS

1. Slavoj Žižek: *U odbranu izgubljenih stvari*
2. Sandra Radenović: *Bioetika i medicina*
3. Nebojša Majstorović: *Korupcija*
4. Boris Uspenski: *Ego Loquens. Jezik i komunikacioni prostor*
5. Franko Farineli: *Geografija*
6. Žil Lipovecki i Žan Seroa: *Globalni ekran*
7. Marko Juvan: *Intertekstualnost*
8. Nenad Cekić: *Metaetika*
9. Dalibor Petrović: *Društvenost u doba interneta*
10. Igor Smirnov: *Homo homini philosophus...*
11. Zoran L. Kovačević: *Susret i sukob sa naukom*
12. Artur Lavdžoj: *Veliki lanac bića*
13. Pol Tagard: *Mozak i smisao života*
14. Mirko Aćimović: *Ogledi o srpskoj filozofiji I*
15. Slavoj Žižek: *Islam, ateizam i modernost*
16. Mirko Aćimović: *Ogledi o srpskoj filozofiji II*
17. Žilija Kaže: *Spasavanje medija*
18. Gaetano Kjuraci: *Iskustvo istine*
19. Otfried Hefe: *Da li je demokratija sposobna za budućnost?*
20. Nikolaj Berđajev: *Eros i ličnost*
21. Petar Bojanić: *O institucionalnom delovanju*
22. Aleksandar Kožev: *Pojam autoriteta*
23. Alen Badju: *Naša nevolja dolazi izdaleka*
– *Naše zlo dopire nadaleko*
24. Noam Čomski: *Ko vlada svetom?*
25. Milorad Đurić: *Izvan kruga. Globalizacijski izazov demokratiji*
26. Damir Smiljanić: *Aporetika. Nacrt filozofske metodologije*

